

Αλλοδαποί εργάτες
στον ελληνικό αγροτικό χώρο.
Πραγματικότητες, ιδεολογίες
και νοοτροπίες

ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ από την ένταξη των αλλοδαπών εργατών και εργατριών στις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες των επιμέρους αστικών ή τοπικών ελληνικών αγορών, δεν έχουν αποτελέσει μέχρι τώρα αντικείμενο ιδιαίτερου ερευνητικού ενδιαφέροντος. Τα πραγματολογικά στοιχεία σχετικά με τα εθνολογικά, οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των αλλοδαπών συχνά επισκιάστηκαν από κοινωνικά στερεότυπα, τα οποία προέρχονται άλλοτε από τις αστυνομικές αρχές ή τις άλλες δημόσιες υπηρεσίες και άλλοτε από τις πλέον κοινές αναπαραστάσεις στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, όπως αυτές για τη διόγκωση της «εγκληματικότητας», την «ανεργία», την πτώση των «ημερομισθίων», τη «διαφυγή των χρημάτων» κ.λπ. Για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας θα περιοριστούμε σε μια σύντομη αναφορά στις βασικές ερευνητικές εργασίες που φωτίζουν τις ανάγκες, τις ιδεολογίες και τις νοοτροπίες που ενέχονται στις ανωτέρω κοινωνικές αναπαραστάσεις των αλλοδαπών και θα αξιοποιήσουμε τη σχετική

συζήτηση ως πλαίσιο για τα ερευνητικά μας ερωτήματα με επίκεντρο τον αγροτικό χώρο.

Σε ό,τι αφορά στις συνθήκες ζωής των αλλοδαπών εργατών στα αστικά κέντρα, με αφορμή τους αλβανούς μετανάστες του κέντρου της Αθήνας, διαπιστώνεται ότι οι χώροι της καθημερινής τους ζωής αποτελούν χώρους κοινωνικού αποκλεισμού με την έννοια ότι συγκεντρώνουν τα πιο αδύναμα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα, τα οποία στη συνέχεια μετατρέπονται σε φτηνό και ελαστικό εργατικό δυναμικό, αλλά και σε κύριο φορέα των παραστάσεων της «παρανομίας, της «βρωμιάς» και της «επικινδυνότητας» (Ψημμένος, 1995). Παράλληλα, στο εσωτερικό τους οι ομάδες των μεταναστών διαχωρίζονται από οικονομικές, κοινωνικές και συμβολικές διαιρέσεις με βάση δίκτυα που ανάγονται στην «προστασία», τον τόπο καταγωγής, τις θρησκευτικο-φιλανθρωπικές ομάδες, τις εθνοθρησκευτικές απόψεις, την οικογενειακή κατάσταση, το φύλο κ.λπ. (Ψημμένος, 1998).

Σε ό,τι αφορά στις σχέσεις των μεταναστών εργατών και εργατριών με τις δημόσιες υπηρεσίες (για προβλήματα υγείας, κατοικίας, εργασίας, ή προβλήματα σχετικά με το καθεστώς «νομιμότητας») παρατηρείται ότι οι τρόποι, με τους οποίους οι υπάλληλοι τους αντιμετωπίζουν και τους ταξινομούν, φέρνουν έντονα τα σημάδια των μηχανισμών ιδεολογικής κυριαρχίας και επιλεκτικής αναγνώρισης «δικαιωμάτων» ή «βοηθημάτων» (Ψημμένος, 2000· Ψημμένος, 2003).

Σε σχέση με την «εγκληματική δράση των αλλοδαπών», παρά την «αριθμητική αύξηση», επισημαίνεται ότι υπάρχουν σημαντικές αποκλίσεις στη συμβολή της κάθε εθνότητας στην έκταση και τη σοβαρότητα των επιμέρους παραβατικών συμπεριφορών και των εγκλημάτων. Φαίνεται ότι η «εγκληματικότητα» των μεταναστών είναι μια κοινωνική κατασκευή και δεν συνιστά, προς το παρόν, σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα (Καρύδης, 1996: 201). Οι αναπαραστάσεις σχετικά με την εγκληματικότητα των μεταναστών

γίνονται πιο σύνθετες αν λάβουμε υπόψη άλλοτε την επιλεκτική και μονομερή άντληση των σχετικών πληροφοριών από τον τύπο (Κωνσταντινίδου, 2001: 89) και άλλοτε την αναγόρευση της «αλβανικής μαφίας» σε κυρίαρχο ερμηνευτικό σχήμα (Βαμβακάς, 1997)¹. Μαζί με τις αρχές και τον τύπο και άλλα κοινωνικά στρώματα συμβάλλουν με τα δικά τους στερεότυπα στην επέκταση του αισθήματος της «απειλής». Για παράδειγμα, τόσο οι φοιτητές όσο και οι δικαστές, με μικρές διαφοροποιήσεις, θεωρούν ότι οι μετανάστες είναι αιτία για τη διατάραξη της κοινωνικής ειρήνης, την αύξηση της εγκληματικότητας και τη μείωση των αμοιβών των ελλήνων εργατών. Συχνά οι μετανάστες παριστάνονται ως «κακοί», «εχθρικοί», «πονηροί», «δύσκολοι», «ανεπικρινείς» και τελικά ανεπιθύμητοι όχι μόνο για τη σύναψη γάμου ή φιλίας, αλλά και σαν «συνέταιροι» (Γαλάνης, 2003: 241- 244, 245-247).

Παρά τις αντιλήψεις που αναγορεύουν τους αλλοδαπούς εργάτες και εργάτριες σε βασική αιτία της υποαπασχόλησης, της ανεργίας ή της μείωσης των απολαβών των «ντόπιων» εργατών, οι σχετικές έρευνες υποδεικνύουν ότι τα επίπεδα μισθού είναι χαμηλά όχι γιατί υπάρχουν μετανάστες και μετανάστριες, αλλά γιατί υπάρχουν εργαζόμενοι (ανάμεσά τους και οι μετανάστες), οι οποίοι λόγω της φτώχειας και της οικονομικής εξαθλίωσης δέχονται να δουλέψουν με λίγα λεφτά (Κατσορίδας, 1999: 28). Σε μια σειρά περιπτώσεις οι αλλοδαποί εργάτες εμφανίζονται να έχουν σημαντικές τραπεζικές καταθέσεις² και να προσβλέπουν σε ένα

1. Σε κάθε περίπτωση δεν μπορούμε να αγνοήσουμε ότι από το 1991 μέχρι το 1995 δολοφονήθηκαν από αστυνομικούς δέκα μετανάστες (Ρωμανίδου, 2000: 196).

2. Αναφέρεται ότι οι οικονομικοί μετανάστες που ζουν και εργάζονται μόνιμα στη χώρα μας, κάτοχοι 200.000-250.000 τραπεζικών λογαριασμών, είναι 65% Αλβανοί, 20% Πολωνοί, Ουκρανοί, Βούλγαροι, Ρουμάνοι και Γεωργιανοί, ενώ το υπόλοιπο 15% άλλες εθνικότητες. Σύμφωνα με το ίδιο δημοσίευμα, οι καταθέσεις των οικονομικών μεταναστών στις ελληνικές τράπεζες αντιστοιχούν περίπου στο

επίπεδο ζωής ανάλογο με τα μέσα καταναλωτικά σπάντα του εγχώριου πληθυσμού³.

Η αμφισημία των παραστάσεων της «νομιμότητας» και οι πολλαπλές όψεις των διαδικασιών κοινωνικοοικονομικής ένταξης/περιθωριοποίησης των μεταναστών, επηρεάζουν και τις στάσεις των ίδιων των μεταναστών και συχνά τους οδηγούν σε καταστάσεις ψυχοκοινωνικής παθογένειας. Πρόκειται για αισθήματα διάψευσης, ντροπής, θλίψης, θυμού κ.λπ., που ενώ σχετίζονται με τη «βιο-ιστορία» τους (πολιτική ανασφάλεια, έκπτωση των ιδανικών από το τέλος ενός ορισμένου κοινωνικού καθεστώτος, τοπικές εθνικιστικές συγκρούσεις κ.λπ.) (Κόντου, 2001· Μπίμπου-Νάκου, 1998· Κεραμάρης, 2000) εξειδικεύονται ή εντείνονται από τη στάση του ντόπιου πληθυσμού.

Σε αυτά τα συμφραζόμενα και με δεδομένο το ευρύ φάσμα προέλευσης των μεταναστών και τους λόγους που τους ώθησαν στη μετανάστευση (Κασιμάτη, 2000: 42), καθώς και τις κοινωνικές συγκρούσεις που δεν εκφράζονται πολιτικά, αλλά αλληλοενισχύονται με άλλα φαινόμενα κοινωνικής παθολογίας, είναι λογικό να διατυπώνονται άλλοτε ενδιαασμοί για την επανένταξη των μετα-

60% του ΑΕΠ της Αλβανίας και στο 5% του συνολικού ΑΕΠ της Ρουμανίας, της Βουλγαρίας και της Αλβανίας. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι, για παράδειγμα, 384 μηχανήματα ΑΜΤ της Εθνικής εμφανίζουν οδηγίες και στα Αλβανικά (*Ελεύθερος Τύπος*, 10/11/2003, σ. 14)

3. Σε εμπειρική έρευνα σχετικά με τους αλβανούς μετανάστες της Θεσσαλονίκης διαπιστώνεται ότι «το 90% έχει μια μόνιμη θέση εργασίας, το 9% προσωρινή και εποχική και μόνο το 1% είναι άνεργοι... ενδεικτικό της βελτίωσης των συνθηκών είναι ότι το 55% πηγαίνει διακοπές στην Ελλάδα... μόλις το 6.8% των εισπράξεων μεταβιβάζεται στους συγγενείς στην Αλβανία, και αυτό υπό τη μορφή προϊόντων που αγοράζονται στην Ελλάδα. Το υπόλοιπο καταναλώνεται και αποταμιεύεται εδώ... το 70% διατηρεί τραπεζικό λογαριασμό... οι 6 στους 10 είναι ασφαλισμένοι... το ποσοστό των ηλικιωμένων στους Αλβανούς είναι 3.5%, ενώ στους Έλληνες 14%.

ναστών στα κοινωνικά κινήματα (Bourdieu, 1993: 801· Μπουρντιέ, 2003: 76) άλλοτε ρητές ρατσιστικές ή εθνικιστικές εκδηλώσεις (Μπαλιμπάρ, 1988: 63) και άλλοτε μια βαθιά και ασυνείδητη επιθυμία για την εξάλειψή τους (Καστοριάδης, 1992: 38· Λίποβατς, 1994: 93-95).

1. Οι αλλοδαποί εργάτες στον αγροτικό χώρο

Ο ΙΑΝΑΓΚΕΣ, οι ιδεολογίες και οι νοοτροπίες που ενέχονται στην αξιολόγηση της ζωής και της εργασίας των αλλοδαπών εργατών αποκτούν ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση και την ερμηνεία σημαντικών όψεων και της υπαίθρου χώρας ή των επιμέρους αγροτικών κοινωνιών. Η μαζική παρουσία των αλλοδαπών εργατών μετά τη δεκαετία του 1990 στη γεωργία, ενώ διευκολύνει την αντιμετώπιση παλαιότερων προβλημάτων, όπως η έλλειψη εργατικών χεριών, το υψηλό κόστος παραγωγής, η εποχιακή ζήτηση εργατικού δυναμικού, η συντήρηση οριακών εκμεταλλεύσεων κ.λπ. (Κασίμης, 2003: 12· Kasimis, 2005: 106), παράλληλα διαμορφώνει μία από τις κύριες όψεις του σύγχρονου «προλεταριάτου» (ανισότητες αμοιβών, προβλήματα κοινωνικής ένταξης, ανεργία, φαινόμενα ξενοφοβίας και ρατσισμού, αστυνομικές επεμβάσεις, συγκρούσεις με τους εργοδότες κ.λπ.) (Μωυσίδης, 2001)⁴.

Οι αλλοδαποί εργάτες και εργάτριες που απασχολούνται στη γεωργία εκτιμάται ότι κυμαίνονται μεταξύ του 4,12% και 6%

4. Αναφέρω ενδεικτικά δημοσίευμα εφημερίδας, σύμφωνα με το οποίο στην περιοχή Μαραθώνα 1000 αλλοδαποί εργάτες, από τους περίπου 2000 που εργάζονται στην περιοχή, αποφάσισαν να απεργήσουν με αιτήματα την αύξηση του ημερομίσθιου από 20 σε 30 ευρώ, την καταβολή των υπερωριών για εργασία πέραν του οχταώρου, την παροχή των προβλεπόμενων από το νόμο αδειών (*Καθημερινή*, 11.6. 2002).

(Μαράτου-Αλιπράντη, 1999: 283). Σύμφωνα με άλλη καταγραφή το ποσοστό ανέρχεται στο 4,12% (Αυγή, 1/8/1999), ενώ πιο πρόσφατες επεξεργασίες των διαθέσιμων στοιχείων (απογραφή 2001) καταδεικνύουν ότι το ποσοστό ξεπερνά το 11,6% (Αυγή, 16/11/2003). Σε ό,τι αφορά στην κατά εθνότητα παρουσία τους στη γεωργία εκτιμάται ότι οι Ινδοί αποτελούν το 52,7%, οι Βούλγαροι το 32,8%, οι Ρουμάνοι το 24,2%, οι Αλβανοί το 20,8% κ.λπ. (Kasimis, 2005: 103). Ωστόσο, στο ερευνητικό επίπεδο η δυναμική και η σημασία της παρουσίας των αλλοδαπών εργατών στον αγροτικό χώρο, καθώς και ο ρόλος των σχετικών κοινωνικών αναπαραστάσεων και νοοτροπιών, δεν έγιναν αντικείμενα συστηματικών προσεγγίσεων. Οι πρώτες έρευνες επικεντρώθηκαν στη Βόρεια Ελλάδα και σε περιοχές με εντατική γεωργία.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 η χρησιμοποίηση (παράνομων και νόμιμων) αλλοδαπών εργατών στη γεωργία έγινε αντικείμενο της έρευνας των Θ. Λιανού, Α. Σαρρή και Ν. Κατσέλη, στους νομούς Θεσσαλονίκης, Πέλλας, Ημαθίας και Κιλκίς. Σύμφωνα με την έρευνα επισημαίνεται ότι: (α) η αναλογία των παράνομων μεταναστών στη συνολική απασχόληση αυξάνει με το μέγεθος της αγροτικής εκμετάλλευσης, (β) οι παράνομοι μετανάστες αποτελούν το 12,2% της συνολικής αγροτικής απασχόλησης και το 30,9% του αμειβόμενου εργατικού δυναμικού, (γ) οι νόμιμοι και παράνομοι μετανάστες φαίνονται να έχουν υποκαταστήσει το 55% της ειδικευμένης αμειβόμενης εργασίας των ντόπιων εργατών, και το 40% της ανειδίκευτης εργασίας, (δ) οι αμοιβές των νόμιμων μεταναστών είναι 15% χαμηλότερες από αυτές των ελληνικών εργατών, ενώ των παράνομων μεταναστών είναι χαμηλότερες μέχρι 60%, (ε) το 34% των αγροτικών εργασιών που γίνονται από ειδικευμένους εργάτες και το 19% των εργασιών που γίνονται από ανειδίκευτους, δεν θα γινόταν χωρίς τους μετανάστες, (στ) η παρουσία των παράνομων μεταναστών δεν έχει επιδράσει σημαντικά στην ανεργία των ειδικευμένων ντόπιων εργατών. Αντί-

θετα, φαίνεται ότι υπάρχει σημαντική επίδραση στην ανεργία των ανειδίκευτων και εποχιακών εργατών (Λιανός, 1997).

Η επόμενη προσπάθεια να αποτυπωθεί ερευνητικά η παρουσία και απασχόληση των ξένων εργατών στην εντατική γεωργία της Β. Ελλάδας γίνεται από τους Ντ. Βαΐου και Κ. Χατζημιχάλη στους Νομούς Πέλλας και Ημαθίας τα έτη 1987, 1989 και 1993. Οι συγγραφείς επισημαίνουν ότι η προσφορά και η υπερεκμετάλλευση φτηνών ξένων εργατών κάλυψε τα τοπικά ελλείμματα εργασίας, αύξησε τις αγροτικές αποδόσεις, περιορίσε τις αυξήσεις ημερομισθίων στη γεωργία και τους άλλους τομείς και έμμεσα συγκράτησε προς τα κάτω τις τιμές των αγροτικών προϊόντων. Η άμεση ανταπόκριση στις μεταβολές της γεωγραφικής κατανομής της ζήτησης εργασίας και το μηδενικό κόστος εγκατάστασης, κατοικίας και ασφάλισης αποτέλεσαν επιπλέον σημαντικά οικονομικά και κυρίως κοινωνικά και πολιτικά κέρδη των ντόπιων μικρομεσαίων νοικοκυραίων, καθώς και του κράτους. Η εργασία των παράνομα εργαζόμενων Πολωνών και Αλβανών δεν υποκατέστησε εργασίες των ντόπιων, αλλά πραγματοποιήθηκε κατά 34% σε τομείς όπου, αν δεν υπήρχαν οι ξένοι εργάτες, δεν θα γινόταν καμία εργασία (Βαΐου, 1997: 176). Ειδικότερα σε ό,τι αφορά στους αγρότες - επιχειρηματίες σημειώνεται ότι την περίοδο 1985-1990 χρησιμοποίησαν το φτηνό εργατικό δυναμικό των τότε σοσιαλιστικών χωρών (Πολωνούς, Γιουγκοσλάβους, Βούλγαρους) και μετά το 1990 αντικατέστησαν τους έτσι κι αλλιώς «φτηνούς» Πολωνούς με ακόμα φτηνότερους Αλβανούς (Βαΐου, 1994: 28).

Η πιο πρόσφατη έρευνα έγινε την περίοδο 2000-2002, από τον Μπ. Κασίμη και τους συνεργάτες του σε τρεις «παραδειγματικές» αγροτικές περιοχές της χώρας: (α) σε μια περιοχή με δυναμική γεωργία (Δήμος Βέλου, Ν. Κορινθίας), (β) σε μια νησιωτική περιοχή που συνδυάζει γεωργική και τουριστική ανάπτυξη (Δήμοι Κισσάμου και Ινναχωρίου, Ν. Χανίων), και (γ) σε μια ορεινή-μειονετική περιοχή (Δήμοι Κόνιτσας και Μαστοροχωριών, Ν. Ιωαννίνων).

Σκοπός της έρευνας ήταν η διερεύνηση της επίδρασης από την απασχόληση των μεταναστών εργατών στην αναδιάρθρωση, τον εκσυγχρονισμό, την επιβίωση ή την επέκταση των εκμεταλλεύσεων⁵.

Σύμφωνα με την έρευνα οι μετανάστες πρόσφεραν τη δυνατότητα σε ένα μεγάλο τμήμα των αγροτών να διατηρήσουν, να διευρύνουν ή και να αναδιարθρώσουν τη γεωργική τους δραστηριότητα. Πιο συγκεκριμένα, συνέβαλαν στην κάλυψη των αναγκών σε εργατικό δυναμικό που προέκυψαν κυρίως:

- από τη δημογραφική κρίση της υπαίθρου (περιοχή Ιωαννίνων)
- την κοινωνική αποστρέψη προς τη γεωργική εργασία και τη ζωή στην ύπαιθρο (και στις τρεις περιοχές της έρευνας)
- την αναδιάρθρωση της γεωργίας (περιοχές Κορινθίας-Χανίων) και των αγροτικών περιοχών (περιοχές Χανίων-Ιωαννίνων).

Η εξασφάλιση, κυρίως εποχικού αλλά και μόνιμου εργατικού δυναμικού χαμηλού κόστους, κάλυψε ικανοποιητικά το διαρθρωτικό έλλειμμα που δημιουργήθηκε τόσο από τη στροφή προς νέες, δυναμικές καλλιέργειες, όπως η σουλτανίνα (στην περιοχή της

5. Η πρώτη περιοχή έρευνας, αυτή του Δήμου Βέλου (Νομός Κορινθίας), αποτελεί παράδειγμα πεδινής περιοχής με δυναμική γεωργία (κύρια καλλιέργεια η σουλτανίνα, μέσο μέγεθος των εκμεταλλεύσεων 37 στρέμματα, σημαντική παρουσία εμπορικών και μεταποιητικών επιχειρήσεων που ασχολούνται με την επεξεργασία και εξαγωγή της σουλτανίνας κ.λπ.). Η δεύτερη περιοχή έρευνας, αυτή των Δήμων Κισσάμου και Ινναχωρίου (Νομός Χανίων) αποτελεί παράδειγμα αγροτικής περιοχής που δεν έχει τα χαρακτηριστικά της δυναμικής γεωργίας, αλλά που συνδυάζει αγροτικές και μη-αγροτικές δραστηριότητες (μέσο μέγεθος εκμετάλλευσης 66 στρέμματα, 88% της καλλιεργούμενης γης είναι αφιερωμένο στην ελαιοκαλλιέργεια, θερμοκήπια 8,6% των εκμεταλλεύσεων, υψηλός δείκτης γήρανσης, διεύρυνση των εξω-γεωργικών τομέων και ειδικότερα του κλάδου του τουρισμού κ.λπ.). Η τρίτη περιοχή έρευνας, αυτή της Κόνιτσας-Μαστοροχωρίων (Νομός Ιωαννίνων) αποτελεί παράδειγμα ορεινής, «μειονεκτικής» περιοχής (μέσο μέγεθος των εκμεταλλεύσεων 34,5 στρέμματα, ιδιαίτερα δυσμενή δημογραφικά χαρακτηριστικά, εξασθενημένη παραγωγική δραστηριότητα, παρακμή των παραδοσιακών οικονομικών δραστηριοτήτων κ.λπ.) (Κασίμης, 2003: 21-24).

Κορινθίας) και τα θερμοκήπια (στην περιοχή των Χανίων), όσο και από την αναδιάρθρωση των αγροτικών περιοχών και την ανάπτυξη άλλων δραστηριοτήτων, όπως ο τουρισμός (Χανιά), ο αγροτουρισμός και οι κατασκευές (Ιωάννινα).

Σχετικά με τις ιδεολογίες και τα κοινωνικά στερεότυπα που συγκροτήθηκαν ή ενεργοποιήθηκαν στις σχέσεις της τοπικής κοινωνίας με τους αλλοδαπούς εργάτες και εργάτριες, η έρευνα επισημαίνει μια εγγενή αντίφαση ανάμεσα στην πολλαπλότητα των αιτιών για αξιοποίηση των αλλοδαπών εργατών και στην ετερογένεια των παραστάσεων «φόβου» ή «απειλής» που ενεργοποιούνται στον εγχώριο πληθυσμό. Έτσι, ενώ διαπιστώνεται ότι οι λόγοι αξιοποίησης των αλλοδαπών, και η ηλικία, το εκπαιδευτικό επίπεδο, το κοινωνικό στρώμα, στο οποίο ανήκουν οι αγρότες παίζουν σημαντικό ρόλο στη μείωση των αισθημάτων ξενοφοβίας (αίσθημα απειλής, παρενόχλησης κ.λπ.) είναι περιορισμένος ο αριθμός των αγροτών που διαμορφώνουν κοινωνικές σχέσεις με τους αλλοδαπούς και που θεωρούν απαραίτητη τη μελλοντική οικονομική και κοινωνική ένταξή τους (Kasimis, 2005: 120-122). Ωστόσο, η δυναμική της τοπικής αγοράς και της τοπικής κοινωνίας είναι αξεδιάλυτα συνυφασμένες με τις στρατηγικές των αλλοδαπών εργατών για κοινωνική ένταξη, για «επιστροφή» στη χώρα προέλευσης, για «κοινωνική άνοδο» στην περιοχή εργασίας κ.λπ. Για παράδειγμα, με βάση τις «βιο-ιστορίες» ορισμένων αλβανών μεταναστών που ζούν και εργάζονται στις περιοχές της Κόνιτσας και του Καστελίου φαίνεται ότι οι στρατηγικές «παραμονής» ή «φυγής» συνδέονται τόσο με την κοινωνική τους προέλευση και το εκπαιδευτικό τους επίπεδο όσο και με τη δομή της γαμήλιας αγοράς, τις στρατηγικές της «αόρατης αλβανικής οικογένειας», τις προσδοκίες για το μέλλον των παιδιών κ.λπ.⁶

6. Πρόκειται για μια συνοπτική πρώτη αναφορά, σε σχέση με μια ευρύτερη ανάλυση του λόγου των αλβανών εργατών, που πραγματοποιήσα, για τις ανά-

Από την άποψη αυτή αποδεικνύεται απαραίτητο προκειμένου για τον αγροτικό χώρο να εντοπίζονται όχι μόνο οι ιδιαιτερότητες των τοπικών, αγροτικών ή εξωαγροτικών εργασιών αλλά και οι αναπαραστάσεις, οι ιδεολογίες και οι νοοτροπίες, με βάση τις οποίες οι τοπικές κοινωνίες εντάσσουν ή απορρίπτουν τους αλλοδαπούς εργάτες.

2. Ερευνητικά Ερωτήματα

ΣΚΟΠΟΣ της δικής μας εργασίας είναι η κατανόηση και η ερμηνεία των αναγκών και των αντιλήψεων που συγκροτούν οι «νέοι αγρότες»⁷ μιας ορισμένης αγροτικής περιοχής⁸ του Νομού της Αιτωλοακαρνανίας, σε σχέση με τους αλλοδαπούς εργάτες,

γες του παρόντος κεμένου, με βάση το υλικό των «βιο-ιστοριών» που περιέχονται στο έργο Βασίλης ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ (2003), *Μαρτυρίες Αλβανών Μεταναστών*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα. Ο Β. Νιτσιάκος ανήκει στην προαναφερόμενη ερευνητική ομάδα του Μπ. Κασίμη και οι «βιο-ιστορίες», σύμφωνα με το συγγραφέα, αποτελούν μέρος του εμπειρικού υλικού της έρευνας.

7. Με τον όρο «νέοι αγρότες» αναφερόμαστε στους αγρότες, οι οποίοι εντάχθηκαν στη γεωργία με βάση τον Καν. 950/97 Ε.Ε. και ο οποίος παρέχει μια σειρά άμεσα και έμμεσα κίνητρα («πρωι πρώτη εγκατάστασης», επιδότηση του επιτοκίου ορισμένων δανείων, διαφόρων τύπων φοροαπαλλαγές, πρόσβαση στα δημιουργηθέντα αποθέματα ποσοστώσεων κ.λπ.). Σε ό,τι αφορά στις προϋποθέσεις ένταξης ο δικαιούχος πρέπει να είναι ηλικίας 20-40 ετών, να έχει ως κύρια απασχόληση τη γεωργία, να αναλαμβάνει για πρώτη φορά τη διαχείριση μιας γεωργικής εκμετάλλευσης κ.λπ. Στις υποχρεώσεις των «νέων αγροτών» περιλαμβάνονται η παραμονή στην περιοχή και στην ίδια παραγωγική κατεύθυνση για 10 χρόνια, η ενασχόληση με εξωγεωργικές εργασίες μέχρι το ύψος των 120 ενσήμων το χρόνο, η τήρηση των «ποσοστώσεων» που έχουν επιβληθεί κατά εκμετάλλευση και ποικιλία καπνού κ.λπ.

8. Η περιοχή έρευνας ανήκει στο νομό Αιτωλοακαρνανίας και γεωγραφικά περιλαμβάνει τις πεδιάδες, ημιορεινές και ορεινές κοινότητες που τοποθετούνται μεταξύ του νοτιοδυτικού τμήματος της λίμνης Τριχωνίδας και το όρος Αράκυν-

κυρίως Αλβανούς, με αφορμή τη σύναψη εργασιακών σχέσεων μαζί τους. Τα δομικά χαρακτηριστικά της περιοχής έρευνας είναι ο μικροτεμαχισμός των γεωργικών εκμεταλλεύσεων⁹ και η λεγόμενη «κρίση του καπνού». Σε ό,τι αφορά στην καλλιέργεια του καπνού, η οποία αποτελεί την κύρια παραγωγική δραστηριότητα και «κουλτούρα» της περιοχής¹⁰ από τις αρχές του 20ού αιώνα, παρατηρείται, σημαντική μείωση στην ποικιλία «Μυρωδάτα»¹¹ που δεν φαίνεται να εξισορροπείται από την αντικατάστασή της από την ποικιλία «Βιτζίνια»¹². Η κτηνοτροφία παραμένει σχετικά στάσι-

νος. Πρόκειται για το Δήμο Αρακύνθου (με τις κοινότητες Άνω Κεράσοβο, Κάτω Κεράσοβο, Ζευγαράκι, Γραμματικού, Ματαράγκα), και το Δήμο Μακρυνείας (με τις κοινότητες Γαβαλού, Τριχώνιο, Αγ. Ανδρέα, Δαφνιάς, Καψοράχη, Κάτω Μακρινού, Άνω Μακρινού, Άκρες, Μεσάριστα και Ποταμούλα). Με κριτήριο την ορεινότητα στις ορεινές κοινότητες ανήκουν οι Άκρες, το Άνω Κεράσοβο, η Άνω Μακρινού, η Μεσάριστα, η Ποταμούλα, στις ημιορεινές η Κάτω Μακρινού, η το Κάτω Κεράσοβο, το Ζευγαράκι, η Ματαράγκα, η Γραμματικού, η Καψοράχη, η Γαβαλού και στις πεδινές οι Παπαδάτες, το Τριχώνιο, ο Άγιος Ανδρέας, ο Δαφνιάς.

9. Στις ορεινές κοινότητες η μέση έκταση ανά γεωργική εκμετάλλευση 44,97 στρ. και ανά αγροτεμάχιο 8,42 στρέμματα, στις ημιορεινές η μέση έκταση ανά γεωργική εκμετάλλευση 20,56 στρ. και ανά αγροτεμάχιο 4,36 στρ. και στις πεδινές η μέση έκταση ανά γεωργική εκμετάλλευση 14,91 στρ. και ανά αγροτεμάχιο 3,64 (Πηγή: ΕΣΥΕ - Απογραφή Γεωργίας και Κτηνοτροφίας 1999-2000).

10. Σε ό,τι αφορά στην καλλιέργεια του καπνού ως κουλτούρα ή έθος που συμπεριέχει γεωγραφικά, οικονομικά, κοινωνικά, συμβολικά, μυθικά κ.λπ. στοιχεία βλ. Λουκόπουλος, 1983: 349-376· Παπουτσή, 1991· Vernier, 1987).

11. Η ποικιλία «μυρωδάτα», η οποία αποτελεί τον κύριο συντελεστή της ντόπιας αγροτικής οικονομίας και κουλτούρας, με βάση τη γενικότερη «κρίση του καπνού», είχε σαν αποτέλεσμα την μείωση των καλλιεργούμενων εκτάσεων για τις ορεινές κοινότητες από 1646 στρ. το 1997 σε 856 το 2003, στις ημιορεινές από 9939 στρ. το 1997 σε 5885 το 2003 και στις πεδινές από 3468 το 1997 σε 1798 το 2003 (Πηγή: Οργανισμός Καπνού).

12. Στις ορεινές περιοχές η ποικιλία «βιτζίνια» από 0 στρ. το 1997 αυξήθηκε σε 50 στρ. το 2003, στις ημιορεινές από 725 στρ. το 1997 αυξήθηκε σε 1399 το 2003 και στις πεδινές από 250 στρ. το 1997 αυξήθηκε σε 476 το 2003 (Πηγή: Οργανισμός Καπνού).

μη¹³ στην περιοχή, και η παρατηρούμενη αύξηση της ελαιοκαλλιέργειας σε σημαντικό βαθμό εξαρτάται από την παρουσία και το βαθμό εμπλοκής των αλλοδαπών εργατών¹⁴.

Σε αυτό το πλαίσιο η «κρίση του καπνού» επιτείνει τις συνέπειες που απορρέουν από τα υπόλοιπα δομικά χαρακτηριστικά της περιοχής, μετασχηματίζει τις μορφές «πολυαπασχόλησης», ενώ η χρήση και η αξιολόγηση της εργασίας και της παρουσίας των αλλοδαπών εργατών προσλαμβάνεται αμφίθυμα¹⁵.

Το κατ' ανάγκη περιορισμένο εμπειρικό υλικό προέρχεται από ημικατευθυνόμενες συνεντεύξεις που πραγματοποιήσαμε το 2002 με «νέους αγρότες». Σε αυτές μεταξύ των άλλων συζητήσαμε και τις απόψεις τους για τους αλλοδαπούς εργάτες¹⁶. Αποσκοπώντας

13. Αναφέρουμε ενδεικτικά ότι παράλληλα με τη σημαντική μείωση των οικοσπιτων προβάτων παρατηρείται στασιμότητα και στα λεγόμενα ποιμενικά (κοπάδια), τα οποία στις ορεινές κοινότητες από 4.608 ζώα το 1990 αυξάνουν σε 4705 το 1997, στις ημιορεινές από 6.680 ζώα το 1990 αυξάνουν σε 7.306 το 1997 και στις πεδινές από 3.350 ζώα το 1990 αυξάνουν σε 3.560 το 1997 (Πηγή: Διεύθυνση Γεωργίας Μεσολογγίου).

14. Αναφέρω ενδεικτικά ότι τα δένδρα των «κανονικών δενδρώνων» (κτημάτων που έχουν ανά στρέμμα 16-18 ελαιόδενδρα) αυξάνουν στα ορεινά από 8.883 δένδρα το 1990 σε 13.050 το 2001, στα ημιορεινά από 123.250 δένδρα το 1990 σε 145.125 το 2001 και στα πεδινά από 56.900 το 1990 σε 68.500 το 200 (Πηγή: Διεύθυνση Γεωργίας Μεσολογγίου).

15. Οι αλλοδαποί εργάτες (κυρίως Αλβανοί, αγροτικής προέλευσης και με γνώσεις σχετικά τα τοπικά προϊόντα) εξυπηρετούν πολλαπλές ανάγκες τόσο σε σχέση με τη γεωργική εργασία (φύτεμα και συλλογή καπνού, μάξιμα και κλάδεμα ελιάς κ.λπ.) όσο και σε σχέση με την αγροτική κοινωνία (καθάρισμα δρόμων, ορεινών κτημάτων, ελαιοχρωματισμοί, οικοδομικές εργασίες κ.λπ.).

16. Οι 40 «νέοι αγρότες» με τους οποίους έγιναν οι συνεντεύξεις (31 άνδρες και 9 γυναίκες), έχουν μέσο όρο ηλικίας 22-28 ετών, χαρακτηρίζονται, ιδιαίτερα οι 9 άνδρες, από το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο (16 απόφοιτοι Δημοτικού, 11 διέκοψαν στη διάρκεια του Γυμνασίου, 8 αποφοίτησαν από το Γυμνάσιο, 5 αποφοίτησαν από το Λύκειο), την αγαμία (21 άγαμοι, 10 έγγαμοι), τις μικρές γεωργικές εκμεταλλεύσεις (κατά μέσο όρο 6-10 στρέμματα καπνού, 3-6 στρέμματα ελαιό-

στην καλύτερη κατανόηση των απόψεων των «νέων αγροτών» και τη συσχέτισή τους με δεδομένα από άλλες ερευνητικές εργασίες, διακρίναμε το λόγο τους όσον αφορά στη γεωγραφική προέλευση και το φύλο, καθώς έχουμε την άποψη ότι οι «νέοι αγρότες» αποτελούν σημαντικά στοιχεία της παραγωγικής και κοινωνικής δυναμικής της περιοχής.

A. Ορεινές κοινότητες

ΣΤΙΣ ΟΡΕΙΝΕΣ κοινότητες οι δυνατότητες πρόσθετης απασχόλησης, εντός και εκτός της γεωργίας, είναι περιορισμένες. Τους χειμερινούς μήνες, που οι νέοι αγρότες, ως καπνοπαραγωγοί, έχουν περισσότερο διαθέσιμο χρόνο, συνήθως αναζητούν περιστασιακές εργασίες στα τοπικά ελαιοτριβεία και στις οικοδομές: *Τα τελευταία 2,3 χρόνια, λέει ο Χαράλαμπος, πήγαινα σε μετὰ μωρέ Ε! μεροκάματα ξέρω εγώ πήγαινα μια μέρα μετά από μια βδομάδα ξανά πήγαινα σε τέτοιο, τίποτα άλλο. Στα «λιγότερο ορεινά» χωριά, όπως του Ηλία, μαζί με κάποια μεροκάματα στο όργωμα υπάρχει και το ελαιοτριβείο: Κάνω με το τρακτέρ εδώ μεροκάματα, μετά πάω και στο ελαιοτριβείο, δηλαδή φτάνω εκατό μεροκάματα, εκατόν πενήντα και διακόσια μπορεί να φτάσεις, ούτε ένσημα ούτε τίποτα. Όταν γίνονται δημόσια έργα στην ευρύτερη περιοχή ο Ηλίας επιδιώκει να πηγαίνει, αλλά οι αποστάσεις δεν επιτρέπουν σημαντική εμπλοκή: Είχα πάει πέρσι, είχα πάει στη ΔΕΗ, στις κολόνες στις σιδηρένιες που περάσαν εκεί, για δυο μήνες μόνο και για εξήντα μεροκάματα. (ΕΡ.: Θέλησες να συνεχίσεις;). Σταμάτησα γιατί η σύμβαση ήταν για εξήντα μεροκά-*

δενδρα, 10-30 πρόβατα), την κυριαρχία του παραγωγικού σχήματος καπνός/ελιές/ζώα) και τη «διαδοχή» του πρόωρα συνταξιοδοτημένου γονέα (18 διάδοχοι, 13 μη διάδοχοι).

ματα, αλλά και απ' την άλλη δεν επιδιώκω γιατί δεν είναι κοντά το έργο και δεν με συμφέρ' να πάω μακριά. Μια άλλη εργασία με σημαντικά μεροκάματα είναι και το «ζύγισμα του καπνού», αλλά χρειάζεται κάποιον «γνωστό», τον οποίο ο Παναγιώτης έχει: Μεροκάματα πολύ σπάνια, δεν βρίσκω, δηλαδή αν πάμε δηλαδή, ζυγιάζουμε τίποτα καπνά τότε που τα πουλάμε και κάτι τέτοια δηλαδή, όχι πολλά πράγματα, πολύ σπάνια. Από τον καπνό μόνο, και με κάποιον γνωστό τα βολεύεις καλύτερα.

Οι περιορισμένες δυνατότητες απασχόλησης αποτελούν εμπόδιο και για την αξιοποίηση αλλοδαπών εργατών και εργατριών. Οι οικογένειες του δείγματος στηρίζονται περισσότερο στην υπερεργασία των μελών τους και λιγότερο στη χρήση των αλλοδαπών εργατών. Συζητάμε με τον Σταύρο που διέκοψε το σχολείο στην Α' Γυμνασίου, είναι άγαμος και ζει με τους γονείς καλλιεργώντας καπνό: (ΕΡ.: Στη δουλειά που κάνεις βάζεις καθόλου εργάτες;) Κοίταξε, αν έρθει έτσι η χρονιά μπορεί να χρειαστώ, μπορεί να βάλω. Δηλαδή αν'ρθει χρονιά να 'χουν καύσωνες, δηλαδή ζέστες πολλές να πηγαίνουν να καίγονται τα καπνά, άμα ένας από μας πει «δε μπορώ άλλο», μπορεί να βάλω, σε τέτοιες περιπτώσεις. Πάνω απ' όλα αν πέφτει πολλή δουλειά, όταν χρειάζομαι πολλή δουλειά...

Στην υπερεργασία της δικής του οικογένειας και των γονιών του στηρίζει και ο Χαράλαμπος την παραγωγή του καπνού και την εκτροφή των λίγων προβάτων, παρά το ότι ο πατέρας του είναι σχετικά ανάπηρος: (ΕΡ.: Στη διάρκεια του χρόνου χρησιμοποιείς μεροκάματα;) Όχι. Ποτέ. Πολύ σπάνια. Δηλαδή στα τόσα χρόνια ήμουν ξέρω εγώ αφεντικό εγώ εδώ πέρα, σχεδόν από τότε που δεν μπορούσε ο πατέρας, να έχω βάλει 5 φορές μεροκάματο Αλβανούς, τα άλλα μόνοι, εγώ η μάνα και η γυναίκα. Πολύ περιορισμένη είναι και η χρήση αλλοδαπών εργατών από αγροτικές οικογένειες, όπως της Κάτιας, που ασχολούνται κυρίως με τα ζώα: (ΕΡ.: Στη διάρκεια του χρόνου βάζετε κάποια μεροκάματα;) Σπάνια, πολύ σπάνια. (ΕΡ. Συνήθως για ποιες δουλειές;) Για κάποιες

δύσκολες δουλειές, δύσκολες –όχι δύσκολες– αλλά για κάποιες δουλειές, όχι που είναι δύσκολες αλλά απλά δεν έχουμε το χρόνο να τις κάνουμε γιατί ασχολούμαστε με κάτι άλλο. Όπως την εποχή που βάζουμε τα καπνά, ξέρω 'γω, μπορεί να χρειαστούμε μια δυο μέρες κάποιος να μας βοηθήσει να φυτέψουμε, ή να ανοίξουμε μία στέρνα που ανοίγουμε για να πιάσουμε νερό ή για να σκαλίσουμε.

Παρά την περιορισμένη παρουσία των αλλοδαπών εργατών στην καθημερινή ζωή και εργασία των ορεινών περιοχών βρίσκονται σε κυκλοφορία ισχυρές παραστάσεις διαφορετικών διαβαθμίσεων της «απειλής» ή της «επικινδυνότητας» που «αυτοί» συνιστούν. Παρακάτω ακολουθούν παραδείγματα που αισθητοποιούν τις κυριότερες παραστάσεις.

- Παράδειγμα περιορισμένης κοινωνικής αποδοχής των αλλοδαπών, που δεν καταλήγει σε αναγνώριση. Συζητάμε με τον Σταύρο: (ΕΡ.: Με τους Αλβανούς φοβάσαι κάποια πράγματα;) Να σου πω, όταν είχαμε πρωτοφέρ' υπήρχε αυτός ο φόβος, τώρα δεν υπάρχει αυτός ο φόβος γιατί τους ξέρουμε τόσο καλά που αγαπούμε και την οικογένειά τους, που σου λέω 'γω τώρα, δεν υπάρχει πρόβλημα... (ΕΡ.: Αν σου δινόταν η ευκαιρία θα τους έπαιρνες για δουλειά;) Κοίταξε, ένα ντόπιο που τον ξέρω βέβαια, τον ξέρω χρόνια, ξέρω τι νοοτροπία θα 'χει έτσι, αν ήταν απ' το δικό μας εδώ. Τώρα αν δε πολυγίνεται γιατί πιο πολλές φορές δε γίνεται, θα χρησιμοποιήσω Αλβανό, τώρα από κει και πέρα άλλα έρχονται...

- Παράδειγμα για τον «κίνδυνο» που συνιστά η «ασυνεννοησία», που επιτείνεται από την αίσθηση ότι «αυτοί» «τεμπελιάζουν» και «δεν δείχνουν κανένα ενδιαφέρον για την ποιότητα της δουλειάς που κάνουν»: Φυσικά θα προτιμούσα ντόπιους, λέει ο Παναγιώτης που καλλιεργεί την ποικιλία «Βιρτζίνια¹⁷, γιατί κα-

17. Η καλλιέργεια της ποικιλίας «Βιρτζίνια» στην περιοχή έρευνας μπορεί να συσχετισθεί με την τάση για ξεπέρασμα της «κρίσης», τη συστηματική χρήση αλλοδαπών εργατών και τη δημιουργία των λεγόμενων «επιχειρηματιών αγροτών».

ταρχήν συνεννοείσαι καλύτερα. Κουβεντιάξεις, κάνουν αυτά που λες. Αλλά οι Αλβανοί τώρα εντάξει, άλλα τους λες άλλα κάνουν. Αλλιώς μαζεύουν τον καπνό, αλλιώς τον φτιάχνουν από δω, αλλιώς τον φτιάχνουν από εκεί. (ΕΡ.: Νομίζεις ότι το κάνουν επίτηδες;) Το κάνουν και εξεπίτηδες δηλαδή αυτό έχω δει. Όχι ότι δεν καταλαβαίνουν. Καταλαβαίνουν πολύ καλά.

- Η «απόρριψη» των αλλοδαπών εργατών γιατί «παίρνουν τα λεφτά και φεύγουν» και είναι «βρώμικοι»: Τους ντόπιους προτιμώ, λέει ο Ηλίας, γιατί μπορεί να τον χρειαστώ ή να με χρειαστεί αυτός ο ντόπιος, ενώ ο ξένος, θα 'ρθεί να δουλέψ' και να φύγει. Και παίρν' και τα λεφτά και τα παει σ'ν Αλβανία. Ενώ με το ντόπιο τα λεφτά θα μείν' εδώ στο χωριό πάλλι... Χρειάστηκε να βάλω κάποτε αλλά το μετάνιωσα. Δεν δεν μ' αρέσει, δεν έχεις τρόπο επικοινωνίας καθόλου. Αλλιώς είναι μαθημένοι αυτοί, αλλιώς εμείς. Δεν μπορούμε να συνεννοηθούμε κατ' αρχήν, δεν υπάρχει συνεννόηση δηλαδή, αλλά και θέμα καθαριότητας, σε πολλά.
- Οι αλλοδαποί εργάτες «δεν ξέρουν καλά τις αγροτικές δουλειές, πέρα από αυτές που απαιτούν μυϊκή δύναμη»¹⁸: Ε! Εντάξει, οι περισσότεροι δεν ξέρουν να εργάζονται σ' αυτές τις δουλειές. Δηλαδή εντάξει δε μπορώ να πάρω έναν άσχετο ξέρω εγώ από

Ωστόσο, προβλήματα που συνδέονται με την κρίση του καπνού (τιμές εμπορίου, ποσοτώσεις, κόστος παραγωγής, μείωση της επιδότησης των εγκαταστάσεων επεξεργασίας κ.λπ.), καθώς και περιορισμοί που τίθενται από τα δομικά στοιχεία της περιοχής (μικροτεμαχισμός και διασπορά εκμεταλλεύσεων, περιορισμένο και ανεπαρκές αρδευτικό σύστημα κ.λπ.) κάνουν τις προσπάθειες των «επιχειρηματιών αγροτών» περισσότερο δοκιμαστικές και λιγότερο αποτελεσματικές. Από την άποψη αυτή οι αξιολογήσεις τους σχετικά με τους αλλοδαπούς εργάτες, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, πλησιάζουν τον γενικευμένο αρνητισμό των μικρών και οριακών καπνοκαλλιεργητών της ποικιλίας «Μυρωδάτα».

18. Πρέπει να επισημάνουμε ότι στην πραγματικότητα η συντριπτική πλειονότητα των Αλβανών της περιοχής, λόγω προέλευσης από περιοχές με αντίστοιχα χαρακτηριστικά, είναι έμπειροι και στην καλλιέργεια του καπνού τόσο όσο και σε αυτήν της ελιάς.

την πόλη και να τον πω ξέρω εγώ έλα να κόψεις πατιλιές ή να πας να φυλάξεις τα πρόβατα ξέρω εγώ ή να πας να μαζέψεις καπνό. Δεν ξέρει. Ο Αλβανός κι αυτός δεν ξέρει αλλά δεν προσπαθεί να μάθει. Μπορεί να τον πάρεις και μετά από 2 ώρες να πει εγώ δε θα κάνω αυτή τη δουλειά ξέρω εγώ θα φύγω. (ΕΡ.: Εσύ για ποιες δουλιές θα τους επέλεγες;) Για δύναμη, για αντοχή και για τέτοια θα έπαιρνα Αλβανό, όταν είναι για τις ελιές δεν θα με πείραζε να πάρω και Έλληνα, αλλά Έλληνες δε βρίσκεις.

Και οι νέες αγρότισσες των ορεινών κοινοτήτων συμμερίζονται τους παραπάνω ισχυρισμούς, όπως φαίνεται και στο λόγο της Κάτιας, η οποία προηγουμένως δήλωσε ότι σπάνια χρησιμοποιεί αλλοδαπούς εργάτες: (ΕΡ.: Με τους αλλοδαπούς εργάτες έχεις κάποιους φόβους;) Ε, ναι από τόσα που ακούω, ναι. Οτι είναι επικίνδυνοι άνθρωποι, όπως ότι μερικοί το ποιόν τους, το παρελθόν τους είναι «κάπως». (ΕΡ.: Έχεις κάποια δική σου εμπειρία;). Εγώ προσωπικά, όχι. Δεν έχω καμιά εμπειρία... (ΕΡ.: Αν λοιπόν σου δινόταν η ευκαιρία να διαλέξεις, ποιους θα διάλεγες;). Τους ντόπιους. Για πολλούς λόγους. Για ένα λόγο ότι θα μπορούσα να συνεννοηθώ, θα μπορούσα, ε, για το γεγονός ότι τα λεφτά θα πηγαίνανε μέσα στο χωριό, μέσα, πάλι στα δικά μας χέρια, εεε, για πολλούς λόγους... (ΕΡ.: Νομίζεις ότι πρέπει να φύγουν απ' την περιοχή;). Ε, γενικά πρέπει να φύγουνε. Γιατί παίρνουνε τις δουλειές -και δε μιλάω μόνο για τις δουλειές τις δικές μας- και γενικότερα. Παίρνουν τις δουλειές οι ξένοι, οι αλλοδαποί και είναι πολύ, γι' αυτό έχουμε και τόση ανεργία.

Β. Πεδινές περιοχές¹⁹

ΣΤΙΣ ΠΕΔΙΝΕΣ κοινότητες οι ευρύτεροι μετασχηματισμοί της αγροτικής εργασίας και κοινωνίας, πολλαπλασίασαν τις ανάγκες και τις προσδοκίες, εντός και εκτός της γεωργίας, δίνοντας νέες νοηματοδοτήσεις στη διάκριση των εργασιών που «ανήκουν» στους ντόπιους και αυτών που «είναι για τους Αλβανούς».

Ο Χρήστος τους χειμερινούς μήνες κάνει κάποια μεροκάματα στις ελιές: *Μαζεύω μισακές και σε ό,τι άλλο μεροκάματο, εντάξει, βρεθεί, πηγαίνω. Δεν έχω πρόβλημα, καθαρισμούς στις ελιές, κλαδέματα και τέτοια.* Μαζί με τα κλαδέματα εμφανίζονται και οι εργασίες στα ελαιοτριβεία: *Κανονίζω τώρα, λέει ο Γιώργος, να πάω στο λιπρουβιό που βγάζουνε τα λάδια, θα πάω να δουλέψω δεκαπέντε είκοσι μεροκάματα για να βολετώ λίγο το χειμώνα για τα πράματα.* Πρίν ή μετά τις ελιές και το ελαιοτριβείο, κάποιοι νέοι που έχουν «καλά μηχανήματα», κάνουν και κάποια μεροκάματα οργώνοντας, κάνοντας μεταφορές: *Μπορεί να πάω να τινάξω ελιές, λέει ο Νίκος, χωράφια μπορεί να κάνω, κάπου σε κάποιον άλλον να κάνω το τραχτέρ, με παίρνουν εύκολα. Ό,τι μου τύχει δηλαδή.* Τα μεροκάματα με τα μηχανήματα είναι πηγή εσόδων και για τον Ανδρέα: *Καλλιέργεια, τραχτέρ και τέτοια. Για φρεζάρισμα, όργωμα, σιδήποτε, ραντίσματα όταν έχω χρόνο.* Οι επιλογές που κάνει ο Σπύρος είναι πιο προσοδοφόρες: *Και με το τραχτέρ δουλεύω σ' αυτούς που δεν έχουν μηχανήματα και τέτοια. Και στο ελαιοτριβείο, πηγαίνω, τώρα μόλις θ' αρχίσουμε τις ελιές. Πηγαίνω και δουλεύω σ' ελαιοτριβείο. Έχω 12 δυο χρόνια, δουλεύω σ' ελαιοτριβείο.* Ορισμένοι νέοι μπορεί να βρουν και κάποια

19. Οι ημιορεινές και πεδινές κοινότητες εξετάζονται μαζί, με τον γενικό τίτλο πεδινές, γιατί θεωρούμε ότι η διάκριση με βάση τα κριτήρια της ΕΣΥΕ δεν ανταποκρίνεται σε μια σειρά σχετικά κοινά κοινωνικά και παραγωγικά χαρακτηριστικά.

μεροκάματα στην οικοδομή: *Ε, ασχολούμαστε με τις ελιές, από δω, από κει, λέει ο Δημήτρης, όταν τελειώσουν οι ελιές, μετά κάνουμε μεροκάματα από μόνοι μας. Ε, οικοδομικά, όπου βρίσκω κανα μεροκάματο, να μπορέσω να επιζήσω την οικογένειά μου.*

Ωστόσο, η «κρίση του καπνού» περιορίζοντας τις καλλιεργούμενες εκτάσεις και μειώνοντας τα εισοδήματα έκανε την εκμετάλλευση των μηχανημάτων λιγότερο ή καθόλου προσοδοφόρα. Παράλληλα, οι τιμές αγοράς τους ανεβαίνουν και αυξάνουν τα έξοδα συντήρησης: *Πήγαυα με το τρακτέρ πριν κάποια χρόνια, λέει ο Χρήστος, το τρακτέρ το έχω 15 χρόνια μέχρι να το ξεχρεώσω, γιατί χρεώθηκα, όταν ξεχρέωσα το τρακτέρ το κράτησα γιατί έχει 15.000.000 δραχ. τώρα και δεν αξίζει να πας να χαραμίσεις το τρακτέρ γιατί δεν πληρώνει ο κόσμος.*

Στο πλαίσιο αυτής της «κρίσης» η παρουσία μεταναστών εργατών κάνει τις εργασίες στην οικοδομή σπανιότερες και με μικρότερες αμοιβές. Έτσι, μερικές φορές χρειάζεται ένας γνωστός ή θείος: *Δουλεύω και στην οικοδομή, λέει ο Απόστολος, γιατί πιάνουν τα χέρια μου που λένε και όταν βρίσκω την ευκαιρία φυσικά σε γνωστούς, σε κανένα θείο μου που είναι μπετατζής, σε κανένα γείτονα που είναι μαρμαράς, σε τέτοια κάνω μεροκάματα. Άλλες φορές προτιμούνται αυτοί που έχουν παράδοση και σταθερότητα στις οικοδομικές εργασίες της περιοχής: Εγώ, από παιδί μικρό, λέει ο Νίκος, δούλευα οικοδομές. Και με τον πατέρα μου, που δούλευε παλιά, και μετά, αργότερα, ξεκίνησα μόνος μου. Δηλαδή, η κύρια δουλειά μου είναι το καπνό μεν, αλλά σαν δεύτερη δουλειά είναι η οικοδομή. Αυτή τη στιγμή, ξέρω να κάνω σοβαντίσματα και μερικά χτισίματα. Και δουλεύω απ' το καλοκαίρι, το Σεπτέμβρη που τελειώνουμε, ξέρω 'γω τον Αύγουστο, μέχρι την Άνοιξη πάλι, είμαι κει, δουλεύω. Με ξέρει ο κόσμος και με προτιμάει. Κι ενώ τα χτισίματα και τα σοβατίσματα στην οικοδομή είναι ακόμα σε ζήτηση, οι εργασίες που έχουν περιέλθει στη δικαιοδοσία «εταρειών» ή «συνεργείων» περνάνε κρίση: *Τώρα το χει-**

μώνα, λέει ο Γιώργος, δουλεύω νταβάνια, πατώματα, λουστραρίσματα τέτοια πράγματα, οικοδομές περισσότερες. (ΕΡ.: Υπάρχουν δουλειές τέτοιες;) Δεν υπάρχουν, δεν υπάρχουν. Εγώ δούλεψα 10 μέρες στο μάστορά μου. Όταν ένας μάστορας τώρα παίρνει 10 δουλειές κοιτάει να βγάλει τις 5 και τις άλλες 5 τις κάνει μόνος του. Δεν υπάρχουν δουλειές. Άλλοι μαστόροι αντί να δουλέψουν μόνοι, προσπαθούν να αντιμετωπίσουν την κρίση της οικοδομής με σταθερά συνεργεία, από τα οποία αποκλείονται όλο και πιο πολύ οι περιστασιακοί νέοι αγρότες: Το 'χω ψάξει, λέει ο Σπύρος, αλλά άσε, ο μάστορας θέλει όλο για ένα δύο μεροκάματα, κανένα μεροκάματο την βδομάδα. Κι έτσι, δε σε συμφέρει, δηλαδή να πας. Ένας οικοδόμος, παράδειγμα, αν θα πας για δουλειά, θέλει προσωπικό μόνιμο. Δεν μπορείς να του πεις εσύ, θα πάω, θα έρθω μια βδομάδα κι όταν θα σε χρειαστεί, θα του πεις, έχω δουλειά, δε μπορώ να 'ρθω. Κανονίζει μόνιμο προσωπικό.

Η «κρίση του καπνού» και η συνακόλουθη κρίση των συναφών αγροτικών εργασιών ή της οικοδομής οδηγεί πολλούς «νέους αγρότες» να αναδιπλωθούν και να περιοριστούν στην εργατική δύναμη της οικογένειας. Έτσι, παρά τη διαθεσιμότητα των αλλοδαπών εργατών ορισμένοι μικροί αγρότες δεν τους χρησιμοποιούν: *Δε βγαίνω, δε βγαίνω, λέει ο Νίκος, να βάλω μεροκάματα. Εάν βάλω τα μεροκάματα βάλω και τα έξοδα δε βγάλω τίποτα. Δε μου βγαίνει εμένα τίποτα. Αν βάλω, δεν, είμαι κατεστραμμένος.* Την ίδια περίπου άποψη, αλλά με κριτήριο τις ανάγκες των παιδιών, έχει και ο Βασίλης: *Γιατί εκείν' που θα σου μείν' κέρδος να το δώσεις στους άλλους; Εδώ πέρα όλα τα παίρν' ο Αλβανός... Τώρα έχω μικρά παιδιά εγώ σήμερα, έχω δυο παιδιά, το σκέφτομαι και λέω πέντε χιλιάδες θα τις χρησιμεύσω να πάρω μία μπλούζα, που λέει ο λόγος.*

Την ανάγκη πρόσθετης εργασίας σε ορισμένες περιόδους ο Αντώνης την καλύπτει με την υπερεργασία των γονιών του: *Χρειάστηκε, αλλά αφού είναι κι οι γονείς μου που μπορούσαν να βοη-*

θήσουν. Κάναμε και λίγο χρόνο παραπάνω. Το ίδιο κάνει και ο Παναγιώτης: Όχι, όχι, καθόλου δε βάζω, εγώ η μάνα μ' κι' η γυναίκα μ' επί το πλείστον, δηλαδή κι βοηθάει κι' η μάνα μ'. Πάει αυτή μήπως θελουν χορτάρι τα πρόβατα, ξερον γώ, τα τακτοποιεί ή εντάξ'. Με βοηθάει πάρα πολύ, όσο μπορεί περισσότερο. Όταν όμως εμφανιστεί κάποιο πρόβλημα στους γονείς οι αλλοδαποί εργάτες είναι αναπόφευκτοι: Πέρυσι, λέει ο Χρήστος, δεν έβαλα κανέναν, δούλεψα εγώ, η μητέρα μου κι η γυναίκα μου, έτυχε η μητέρα μου γιατί έχει οστεοπόρωση να μην έχει προβλήματα, με βοήθησε. Μόνο στο φύτεμα έβαλα και αλλοδαπούς και τσιγγάνες, γιατί το φύτεμα είναι δύσκολο, άμα δεν βάλεις άτομα, δεν βγαίνει η δουλειά.

Εντονότερη και πιο συστηματική είναι η αξιοποίηση των αλλοδαπών εργατών από τους μεσαιούς αγρότες και από τους καλλιεργητές της ποικιλίας «Βιτζίνια». Ωστόσο, η αξιολόγηση της ποιότητας της εργασίας που προσφέρουν καθώς και των τρόπων που «φέρονται» (ή πρόκειται να «φερθούν») είναι ιδιαίτερα δυσμενής, με έντονα σημάδια κοινωνικής απόρριψης, μισαλλοδοξίας, ξενοφοβίας ή και ρατσισμού.

Η έλλειψη εμπιστοσύνης και ο φόβος αποτελούν τα πιο συχνά και εκτεταμένα αισθήματα, καθώς συσχετίζονται και με τις κυρίαρχες εικόνες της «ήσυχης αγροτικής ζωής»: Είναι άτομα που δεν έχουν εμπιστοσύνη, λέει ο Γιώργος, γενικώς δεν υπάρχει εμπιστοσύνη. (ΕΡ.: Έχεις κάποια εμπειρία;) Όχι, όχι, απ' ό,τι άκουγα, ας πούμε. Ακούω ότι είναι επικίνδυνοι και γενικά ο κόσμος τους φοβάται, ας πούμε. Δεν είναι όπως ήτανε παλιά. Εμένα μ' άρεγε η ζωή πριν δεκαπέντε χρόνια. Η «αντεκδίκηση» είναι επίσης μια συμπεριφορά που αποδίδεται σε αλλοδαπούς, και καθώς πολλές εργασίες και πληρωμές γίνονται χωρίς την απαιτούμενη συνέπεια ή εξασφάλιση, αυτές ενδυναμώνονται: Άμα τους βάλω εγώ για δουλειά, λέει ο Νίκος, και δεν τον πληρώσω αύριο, για τον άλφα βήτα λόγο, έτσι; Μιλάμε θα μου κάνει μια ζημιιά, οπωσδήποτε.

Πρέπει να μου κάψει το σπίτι, πρέπει να μου κάψει την αποθήκη. (ΕΡ.: Έχεις υπόψη σου κάποιο τέτοιο επεισόδιο;) Έχουνε γίνει πολλά, τώρα, στο χωριό. Γιατί, μέχρι πριν έρθουν οι Αλβανοί 'δώ, δεν είχαμε τέτοια συμπτώματα. Ποτέ! (ΕΡ.: Εσύ έχεις κάποια δικιά σου εμπειρία;) Όχι, όχι. Δεν είχα τέτοια προβλήματα.

Οι παραστάσεις και οι βεβαιότητες για την «επικινδυνότητα» των αλλοδαπών εργατών συχνά ανάγονται σε πραγματικά γεγονότα, παρά το γεγονός ότι σε αυτά η εμπλοκή των αλλοδαπών είναι αμφιλεγόμενη: Εγώ, λέει ο άλλος Νίκος, δεν τους πάω γενικά και δεν έχουμε σχέσεις. (ΕΡ.: Έχεις κάποιους φόβους;) Κατ' αρχήν φοβάμαι μην μου κάνουν τίποτα. Δηλαδή, να μην με κλέψουν, πως δηλαδή μην μου κάνουν κακό, να μην πειράξ την οικογένειά μου. (ΕΡ.: Έχεις κάποια σχετική εμπειρία;) Πριν δυο τρία χρόνια μου κλέψαν κάτι αρνιά που λέμε. (ΕΡ.: Είσαι σίγουρος ότι ήταν Αλβανοί;) Δεν είμαι σίγουρος, αλλά προς τα 'κει πάει η δουλειά. Οι αμφιβολίες για τους πραγματικά υπεύθυνους αντί να οδηγούν σε νηφάλιες σκέψεις, συχνά καταλήγουν σε μια άλλη κυρίαρχη παράσταση, της «μαφίας». Σύμφωνα με τις τοπικές ερμηνείες, η «μαφία» είναι ένα «σκοτεινό δίκτυο» από Αλβανούς και Έλληνες, που πέρα από τις παρανομίες αποβλέπει, μακροπρόθεσμα, σε ένα «κουμάντο» της περιοχής: Αυτό που γίνεται εδώ, λέει ο Κώστας, είναι χάλι. Είναι χάλι. Εδώ κάνουνε κουμάντο οι Αλβανοί. Δεν σέβονται τίποτα, δεν εκτιμάνε τίποτα. (ΕΡ.: Αποτελούν απειλή για τον τόπο;) Απειλή για αυτούς που τους παίρνει. Εμένα αν με πειράξουνε θα τους καθαρίσω. Παράδειγμα είχαν κάνει εδώ και ένα χρόνο περίπου τα Χριστούγεννα, ο άλλος έκλεισε το μαγαζί του και πήγε σπίτι του και του επιτεθήκανε. Το παιδάκι εδώ απέναντι με το Προ-Πο, το μαχαιρώσανε το παιδί. Και ήταν Αλβανοί αυτοί, αλλά δεν πιάσανε κανέναν. Έναν που πιάσανε, που καταδώσανε, τον αφήσανε ελεύθερο, εξαφανίστηκε. (ΕΡ.: Είσαι σίγουρος ότι αυτά όλα γίνονται από Αλβανούς;) Τα πιο πολλά, ναι. Είναι και Έλληνες Αλβανοί, εντός εισαγωγικών, αλλά τα πιο πολλά.

Ανάλογες βεβαιότητες και αμφιβολίες, που όμως δεν μειώνουν το αίσθημα της απειλής ή της σύγχυσης, έχει και ο Λάμπρος που ασχολείται κυρίως με την κτηνοτροφία: Έχει τύχει εδώ και κάμποσο καιρό πήγανε να μου κλέψουνε την αποθήκη, μου σπάσανε την αποθήκη και πήγαν να πάρουνε κάποια εργαλεία. Ευτυχώς τα εργαλεία ήταν χαλασμένα, τον πιάσανε τελικά, αλλά εμένα δεν μου κάνανε ζημιά. (ΕΡ.: Έχεις κάνει τη σκέψη ότι μπορεί να ήταν ντόπιοι;) Ναι, βέβαια. Οι ντόπιοι δηλαδή είναι ο κύριος μηχανισμός, αυτοί είναι οι έτεροι, είναι απ' έξω. Δεν φαίνονται οι ντόπιοι.

Σε άλλες περιπτώσεις δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία για την εκδικητική δράση των αλλοδαπών: Μον 'κλεψαν μια μηχανή του ποτίσματος, θυμάται ο Δημήτρης, Πριν τρία χρόνια, είχα πάρει έναν για να 'ρθει να σκαλίσει καπνό και ήρθε στις οχτώμισι ή ώρα. Και του λέω: τι ώρα είναι αυτή που ήρθες; Εγώ είχα απ' τις έξι η ώρα, δηλαδή, σκάλιζα καπνό κι αυτός μου 'ρθε στις οχτώμισι. Λέω: φύγε! Δε σε θέλω! Και φύλαξε και μπήκε και μου πήρε τη μηχανή ποτίσματος. (ΕΡ.: Είσαι σίγουρος ότι η κλοπή έγινε από αλλοδαπό;) Ναι, γιατί μου είπε: θα τα πούμε! Όταν τον έδιωξα, δεν τον έβαλα για δουλειά, μου λέει: Θα τα πούμε! Με απείλησε δηλαδή και μούκανε τη ζημιά.

Όπου λιγοστεύουν οι παραστάσεις της «παραβατικότητας», εμφανίζονται αξιολογήσεις για την ποιότητα της εργασίας που παρέχουν. Παρά το κοπιαστικό και εκμεταλλευτικό πλαίσιο των εργασιών οι αλλοδαποί βαρύνονται από παραστάσεις της «τεμπελιάς» ή της «λούφας»: Δεν δουλεύουνε όπως δουλεύουνε οι Έλληνες, λέει ο Δημήτρης, Κάθονται. Άμα δεν τους πιέσεις δεν μπορείς, δεν θα κάνουνε εργασίες σημαντικές. Την ύπαρξη πίεσης θεωρεί ως μέτρο και ο Χρήστος. «Λουφάρουν και πρέπει να φωνάζει κάποιος αυτή τη στιγμή. Δε φωνάζει κάποιος να πει, ρε παιδιά, τι γίνεται εδώ; Να τελειώσουμε, να φύγουμε. Να τελειώνουμε τη δουλειά μας. Κι έτσι λουφάρουν. Άλλες φορές, πάλι με αναφο-

ρά στους ντόπιους, η «τεμπελιά» συνδέεται με την έλλειψη επιμέλειας για τα επιμέρους χαρακτηριστικά της κάθε εργασίας: *Οι ντόπιοι θα κάνουν τη δουλειά όπως πρέπει, λέει ο Νίκος, τώρα οι αλλοδαποί μόλις φύγεις θα κάνουν λούφα, δεν θα προσέξουν τίποτα.* Αυτά τα χαρακτηριστικά των αλλοδαπών, σύμφωνα με τον Κώστα, επιδεινώθηκαν από την εποχή που «διαπίστωσαν ότι έγιναν απαραίτητοι»: *Αμα θέλνε δουλέυν κι αυτοί, γιατί τώρα τα ικονόμησαν, τώρα τελευταία.*

Κύρια απόδειξη της «τεμπελιάς» και της «εκμετάλλευσης των συγκυριών» από τους αλλοδαπούς εργάτες διαβάζονται και στις σχέσεις τους με το χρόνο εργασίας: *Οι δουλειές εδώ, λέει ο Χρήστος, δεν είναι να πεις ότι δουλεύουμε οκτώ ώρες και τελειώσε, μπορεί να είναι οκτώμισι, μπορεί να είναι και εφτάμισι έτσι, απλά όταν πηγαίνεις στο χωράφι θα πρέπει να τελειώσεις κάποια δουλειά, δεν μπορείς να τα αφήσεις στη μέση.*

Η τοπική αυτή εργασιακή κουλτούρα του χρόνου συγκρούεται με το «οκτάωρο» ή το συμφωνημένο χρόνο εργασίας: *Μπορεί, λέει ο άλλος Χρήστος, να θέλεις για παράδειγμα μισή ώρα παραπάνω για να τελειώσεις, δεν κάθονται, ενώ ο ντόπιος θα καθίσει. Δηλαδή οκτάωρο ολόκληρο δεν δουλεύουνε. Γιατί άμα βγάλουμε το φαγητό τους, το κολατσιό τους, θέλουν μια ώρα υποχρεωτικά, τι μένει; Το ίδιο αίσθημα πίεσης ή εκμετάλλευσης έχει και ο Γιώργος: Είναι η ώρα έξι, ξέρω γω, δεν τον νοιάζει. Αυτός παράδειγμα άμα κλείσει το οκτάωρο θέλει να φύγει, τελειώσε, ενώ για μισή ώρα θα τελειώναμε τη δουλειά. Ο Έλληνας μπορεί να καθίσει, ας πούμε. Οι διεκδικήσεις των αλλοδαπών για «εργατικό χρόνο» και μαζί οι έντονες κριτικές των ντόπιων, οξύνονται στην περίπτωση της ποικιλίας «Βιρτζίνια». Ο σχετικά βιομηχανοποιημένος τρόπος παραγωγής και επεξεργασίας της ποικιλίας σε συνδυασμό με την αυτοαναγόρευση των αγροτών σε «επιχειρηματίες» δίνουν τη δική τους νότα στις κοινωνικές συγκρούσεις με επίκεντρο τη διάρκεια και το περιεχόμενο του χρόνου εργασίας: *Με τους αλλο-**

δαπούς, λέει ο Σπύρος, δεν μπορώ να ελέγξω την καλλιέργεια, δηλαδή, δεν μπορώ να κάνω τη δουλειά ποιοτικά, όπως την θέλω εγώ. (ΕΡ.: Για ποιο λόγο;) Δεν με ακούνε. Δεν με υπολογίζουνε. Δηλαδή τους λέω ας πούμε να μάσουνε 3 φύλλα καπνού και αυτοί θα πάρουν 5-6. Θέλουν όσο πιο γρήγορα να μάσουν την συγκομιδή, ας πούμε, να μην περπατήσουν το χωράφι. Να γεμίσουν το φούρνο, που πρέπει να τον γεμίσουμε σε 15 στρέμματα χωράφι, αυτοί σου λέει, ας πούμε, στα 5-6 στρέμματα να το γεμίσουμε. Να κλείσουμε, πιο γρήγορα, γιατί αυτοί δουλεύουν, εδώ με το φούρνο, ας πούμε. Δεν δουλεύουν με το μεροκάματο, όταν πρόκειται για τη συγκομιδή.

Μια άλλη διάσταση της «απειλής» ή της «εκμετάλλευσης» από τους αλλοδαπούς εργάτες αναγιγνώσκεται στις αντιλήψεις των «νέων αγροτών» σχετικά με τη διαφυγή από την περιοχή των «χρημάτων», που γίνεται αιτία να ανατραπούν οι ντόπιες οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις: Τα λεφτά, λέει ο Παντελής, πρέπει να είναι εδώ, πρέπει να κινούνται αναμεταξύ μας, να δίνω εγώ στον άλλον, να δίνει ο άλλος σε μένα, να 'ρχονται γύρα τα πράματα. Στον ξένο έδωσες πέντε μεροκάματα, έφυγε πάει τελείωσε. Μερικές φορές οι παραστάσεις της «απειλής» αναφέρονται σε δικτυακές σχέσεων ή και κεφαλαίων: Έρχοντ' εδώ, λέει ο Κώστας, τα μαζεύνε μάτσο και τα πάνε πέρα. Φεύγουν από δω τέσσερι-πέντε, φεύγουν γι' Αλβανία. Το αίσθημα της φυγής και της απειλής συχνά εντείνεται από την εποχιακότητα και την περιοδικότητα των εργασιών των αλλοδαπών: Ζουν εδώ εποχιακά, λέει ο Σπύρος, το καλοκαίρι, παράδειγμα, δυο-τρεις μήνες μόνο δουλειά και μετά φεύγουν. Ξανάρχονται πάλι στις ελιές μετά άλλο ένα μήνα, ξανάρχονται πάλι στο φύτεμα, στο καπνό άλλο ένα μήνα.

Μια άλλη κατηγορία «απειλής» συνιστούν και οι απόψεις ότι οι αλλοδαποί εργάτες «παιρνουν τις δουλειές των ντόπιων» ή φταίνε που «πέφτουν τα μεροκάματα»: Μεροκάματα, λέει ο Βασίλης, είνι δύσκολα να βρεις, τώρα που 'ν' οι Αλβανοί είναι δύ-

σκολα να βρεις. Κλάδεμα δεν μπορεί να βρεις, εγώ δεν βρήκα. Ανάλογη είναι και η μαρτυρία του Χρήστου: *Εγώ έχω να τινάξω ελιές μεροκάματο, κάνα δυο χρόνια, να πάω για ελιές, δηλαδή, παντού Αλβανοί. Σε κάποιες περιπτώσεις η παρουσία των αλλοδαπών εργατών δεν επηρεάζει μόνο τη ζήτηση της εργασίας αλλά και το ύψος του μεροκάματου: Να, την προηγούμενη βδομάδα, λέει ο Γιώργος, πήγαίνα για ελιές, κι έπαιρνα το ίδιο μεροκάματο που παίρνουν Αρβανοί, γιατί οι ντόπιοι οι Έλληνες που ζητάνε για δουλειά, οι εργοδότες, διαμαρτύρονται άμα πάρεις παραπάνω. Η κανονική εργασία είναι, ξέρω γω, δέκα χιλιάδες την ημέρα, και πηγαίνουμε και δουλεύουμε με εφτά και με οκτώ, απ' το πρωί στις οχτώ, και τελειώνουμε πέντε η ώρα τ' απόγεμα.*

Άλλες φορές οι απορριπτικές αξιολογήσεις επεκτείνονται και πέρα από την ποσότητα ή την ποιότητα της εργασίας που προσφέρουν οι αλλοδαποί και επικεντρώνεται στα «πολιτισμικά» ή «κοινωνικά» τους χαρακτηριστικά: Η «νιότη» και ο «ταξιδιωτικός» χαρακτήρας των εργασιών τους θεωρείται ότι τους κάνουν επιρρεπείς στη μαγεία του χρήματος και τη γενικευμένη ασυνέπεια: *Δεν υπάρχει εμπιστοσύνη, λέει ο Αντώνης. Σου λέει κάποιος ότι θα έρθω αλλά δεν έρχεται. Μπροστά στα λεφτά θυσιάζουν, δεν υπάρχουν δηλαδή, δεν έχουν μπέσα. Συγκεκριμένα για τις ελιές. Αν κάποιος του τάξει, πει ένα ευρώ ή δύο ευρώ παραπάνω θα πάει με τον άλλον. Θα πάει με τον άλλον που του 'δωσε ένα δύο ευρώ πιο πάνω από μένα. Η «ασυνέπεια» και η «απειθαρχία» συνδέονται και με την έλλειψη «οικογένειας» και κατ' επέκταση της λογικής των «αναγκών»: Πιστεύω, λέει ο Νίκος που παντρεύτηκε πρόσφατα και έχει ένα μικρό παιδί, ότι οι περισσότεροι δεν έχουν οικογένειες, πιστεύω ότι εντάξει είναι λίγοι αυτοί που έχουν μεγάλα προβλήματα. Οι περισσότεροι είναι ελεύθεροι να πούμε και έρχονται και κάνουν κάποια μεροκάματα και εντάξει.*

Σε κάποιες περιπτώσεις το να έχουν οικογένεια και να είναι «κάποιος» ηλικίας φαίνεται ότι συνιστούν προϋποθέσεις για τη

νομιμοποίηση και άλλων επιλογών τους στα μάτια των «νέων αγροτών»: *Σαν εργαζόμενοι, λέει ο Σωτήρης, είναι ορισμένοι που είναι λίγο μεγάλοι, δηλαδή, 30, 35 και άνω σε ηλικία, που έχουν οικογένειες στην Αλβανία είναι δηλαδή, μπορώ να σου πω και δυό τρία άτομα είναι πιο καλύτερα από ντόπιους. Δηλαδή, το σέβονται αυτό που κάνουν το εκτιμούν, ακόμη και ντρέπονται. Είναι ορισμένοι ανύπαντροι που είναι ρεμάλια, όπως λέμε εμείς.*

Αδιαχώριστα από τα πολιτιστικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των αλλοδαπών εργατών («ασυνέπεια», «ανευθυνότητα», «προσωρινότητα», «απειθαρχία», «απόκλιση» κ.λπ.) εμφανίζονται και στοιχεία που αφορούν στη «φυλή». Η μετάδοση αγνώστων ή και επικίνδυνων ασθενειών, αποτελεί μια ακόμη ένδειξη της «απειλητικής» παρουσίας τους: *Σκέφτομαι, λέει ο Απόστολος, πως δεν είναι και καθαροί και μπορεί, δηλαδή, να μην κολλήσουμε και καμία αρρώστια. Μέρος της «βρωμιάς» των αλλοδαπών ανάγεται στις θρησκευτικές τους αντιλήψεις: *Τώρα νάχεις τον Αλβανό, λέει ο Χρήστος, βρωμιάρης ξέρω 'γω, το 'να, τ' άλλο. Δεν τα γουστάρω εγώ αυτά τα πράγματα. (ΕΡ.: Τι σημαίνει για σένα βρωμιάρης;) Πολλά πράγματα, καταρχήν αυτοί δεν πιστεύουν πουθενά, τη στιγμή που δεν πιστεύουν πουθενά εμείς νηστεύουμε κάνουμε σταυρό, αυτοί δεν κάνουν τίποτε. Οι διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις και το εν γένει «εκμεταλλευτικό πνεύμα» που αποδίδεται στους αλλοδαπούς, κάποιες φορές αφήνει περιθώρια για ένα φανταστικό μέλλον που θα χαρακτηρίζεται από την «κατοχή από τους Αλβανούς»: *Όταν δουλέψει δυο τρία χρόνια πάνω στην καλλιέργεια τη δικιά μου, λέει ο Γιώργος, μετά αρχίζει και μ' εκμεταλλεύεται, και όλοι μαζί, ομάδα, μετά εκμεταλλεύονται το χωριό. Έτσι θα γίνει να δεις σε μια δεκαετία που θα φύγουν όλ', θα δεις θα κάνουν κουμάντο οι Αλβανοί. Σε μια δεκαετία οι Αλβανοί θενάν' αφεντικά εδώ.***

Η επιθυμία για απομάκρυνση των αλλοδαπών εργατών από την περιοχή φαίνεται να εκφράζει ρητά ή άρρητα την πλειονότη-

τα των «νέων αγροτών». Οι ιδεοληψίες της «εθνικής απειλής» φαίνεται να αναθερμαίνουν το «πνεύμα της κοινότητας και του χωριού»: *Τους Έλληνες προτιμάω*, λέει ο Νίκος, *και εμπιστοσύνη, και κάνε αυτό το κάνει σωστά, και μπορείς και συνεννοείσαι.*

Σε ένα άλλο επίπεδο η κοινή γλώσσα και η συνεννόηση συνθέτουν το αίσθημα του «ανήκειν», της «κοινότητας», του «χωριού» ή της «περιοχής»: *Θα προτιμούσα Έλληνες εργάτες*, λέει ο Αντώνης. (EP.: *Για ποιο λόγο;*) *Γιατί, για ποιο λόγο; Επειδή είναι Έλληνες* (EP.: *Τι σημαίνει Έλληνες;*) *Επειδή μένουν στο χωριό. Είναι όλοι μες το χωριό, λέμε όλοι μια καλημέρα, μια καλησπέρα. Είναι άτομα τα οποία τους έχω εμπιστοσύνη, ξέρουμε ότι δουλεύουν. Το «χωριό» και η «κοινότητα» μοιάζουν να αποτελούν ένα ξεχωριστό σύμπαν συναλλαγών ή οικονομικών εγγυήσεων. Είναι και δικοί μας ανθρώποι*, λέει ο Νίκος, *και αν δεν τον πληρώσω αύριο, θα τον πληρώσω μεθαύριο, για τον άλφα ή βήτα λόγο ή επειδή δεν έχω ή επειδή θα πάρω μεθαύριο. Και δε παύει να 'ναι ο χωριανός. Θα πούμε και δυο κουβέντες μες χωράφι και θα κάνουμε τη δουλειά μας. Δεν είναι λίγες φορές που τα τοπικά χαρακτηριστικά και οι σχέσεις ανάγονται σε εθνικά, νομιμοποιώντας ακόμη περισσότερο τα αισθήματα ξενοφοβίας και τη διάθεση για «ξηνηλασία»: Εδώ στο χωριό εντάξει, τους θεωρώ δικούς μου ανθρώπους*, λέει ο Νίκος: *είναι μια κοινωνία εδώ, είναι ένα χωριό που γνωριζόμαστε ο ένας με τον άλλο, επειδή είναι Έλληνας, δεν ξέρω. (EP.: Τι σημαίνει Έλληνες;) Δεν ξέρω. Οι Έλληνες είναι Έλληνες. Πώς να σου πω τώρα;*

Η ταύτιση της εικόνας του «ντόπιου» με εκείνη του «πατριώτη» στο λόγο των «νέων αγροτών» ανασύρει τις παραστάσεις ενός γενικότερου «εθνικού κινδύνου», από τον οποίο δεν ξεφεύγουν ούτε οι πόλεις: *Πάντα, καλύτερα να είναι Έλληνας*, λέει ο Κώστας. (EP.: *Τι είναι για σένα Έλληνας;*) *Για μένα τι είναι ο Έλληνας; Όπως έχουμε γίνει τώρα εδώ καλή ερώτηση. Είναι πολύ καλή ερώτηση. Όπως έχουμε γίνει τώρα, εδώ στην Ελλάδα, και*

στην Αθήνα να πας βλέπεις τι γίνεται, δεν μιλάει κανένας ελληνικά σε καμία πλατεία· στην Πάτρα, πας το βράδυ εκεί πέρα και φοβάσαι να βγεις και έξω. Δεν ακούμε ελληνικά.

Η εθνικιστική διάσταση πέρα από τα «γεγονότα» ανάγεται και σε «βιολογικά χαρακτηριστικά». Έχει ενδιαφέρον το πόσο 'αυτονόητοι' θεωρούνται οι παρακάτω ισχυρισμοί: Για το λόγο ότι είναι πατριώτης, εγώ τον προτιμάω, λέει ο Ανδρέας. (ΕΡ.: Τι σημαίνει πατριώτης;) Τι σημαίνει, τι σημαίνει πατριώτης; Ντάξει, είναι πιστεύω στο ίδιο, αυτό που ζω, αγαπάω παιδάκι μ', αυτό, αυτό που είμαι, Έλληνας ξέρω γω, κι έτσι, πώς να στο πω; (ΕΡ.: Κι Έλληνας τι σημαίνει;) Έλληνας τι σημαίνει; Ελληνάρας! σημαίνει Έλληνας!!! (33). «Αυτονόητες» και συνδεδεμένες με «βιολογικά» χαρακτηριστικά είναι και οι παραστάσεις του Δημήτρη: Πάντα, πάντα τους Έλληνες. (ΕΡ.: Για ποιο λόγο;) Ε, το αίμα, λένε νερό δε γίνεται. (ΕΡ.: Ποιο είναι το αίμα;) Το ντόπιο, το ντόπιο, το καλό αίμα.

Οι ύμνοι για τα αγαθά της «τοπικής» ζωής ή της «εθνικής ταυτότητας» δεν εμποδίζουν κάποιους να κάνουν και κάποιες πιο «ρεαλιστικές» διαπιστώσεις για τις συμπεριφορές που αναπτύσσονται γύρω τους: Πιστεύω, λέει ο Παντελής, ότι εμείς οι Έλληνες κατά το 70%, είμαστε ρατσιστές. Είναι προσωπικές απόψεις αυτές, πάντα, έτσι; Εξάλλου έχει και το ρητό. Όταν θέλεις τον άλλον να τον θίξεις του λες: Έλα! Αλβανός είσαι; Είσαι Αλβανός!!! (23)

Οι απόψεις για τους αλλοδαπούς εργάτες των «νέων αγροτισμών» από τις πεδινές κοινότητες εμφανίζουν σημαντική ομοιότητα με αυτές των ανδρών. Για παράδειγμα, επανέρχονται οι παραστάσεις της «γενικής απειλής»: Υπάρχει περίπτωση, λέει η Πετρούλα, να σε κλέψουν, τόσα ακούγονται δεν ξέρεις καμιά φορά τι γίνεται; (ΕΡ.: Τι ακούγεται;) Γενικώς, όχι εδώ στο χωριό μας, αλλά γενικά μπορεί να πάρεις κάποιον Αλβανό για μεροκάματο ξέρω 'γω και αυτά και να σε εκμεταλλευτεί ή να σε κλέψει ή να σε σκοτώσει, χίλια δυο. Ένα μέρος της απειλής για τις γυναίκες είναι

και οι παραστάσεις των αλλοδαπών σαν «βιαστών»: *Μπορεί να φαίνεται καλός, λέει η Δήμητρα, δεν ξέρεις, μπορεί να μπει μέσα στο σπίτι σου και να σε κλέψει. Εντάξει δεν μπορεί να πάει μία γυναίκα στο χωράφι μόνη της και να πάει με κάποιον Αλβανό. Δεν ξέρεις τι μπορεί να σου συμβεί στα καλά καθούμενα;*

Οι παραπάνω φόβοι αυξάνονται από τον παροδικό χαρακτήρα της παρουσίας, ιδιαίτερα των νεαρών αλλοδαπών: *Παίρνουν πολλά λεφτά εδώ και μετά δεν δουλεύουν, έτσι χαζεύουν, λέει η Αφροδίτη, δεν κάνουν και δουλειά. Είχαμε πάρει συγκεκριμένα μια χρονιά, πρόπερσι πρέπει να 'τανε, στις ελιές και ήτανε ένας μικρός, ο οποίος, εγώ που είμαι γυναίκα έκανα πιο πολύ δουλειά απ' ό,τι αυτός. Ε, και τον πήραμε μια μέρα μονάχα και μετά δεν τον ξαναπήραμε γιατί τσάμπα τα λεφτά που δίναμε. Τι να μας κοροϊδεύει; Τίποτα δεν έκανε έτσι καθότανε. Η βαθιά καχυποψία για τους αλλοδαπούς εργάτες επιτείνεται με τη συνειδητοποίηση του αναπόφευκτου της παρουσίας τους: *Μου στοίχισαν πιο φτηνότερα, λέει η Παρασκευή, όχι ότι τους εμπιστεύομαι. Είναι μια λύση ανάγκης, είναι μια λύση ανάγκης. Όχι, δεν τους εμπιστεύομαι. Δεν με εμπνέουν σαν άνθρωποι. Εγώ νομίζω ότι είναι η φτιασιά τους έτσι, ο χαρακτήρας τους, δεν μου 'χουν δώσει αυτή την αίσθηση εμπιστοσύνης.**

Οι εργασίες, στις οποίες απασχολούνται οι «νέοι αγρότες» στην περιοχή (οργώματα, μεταφορές, συλλογή ελιάς, κλαδέματα κ.λπ.), γίνονται όλο και πιο δυσεύρετες όχι τόσο γιατί πραγματικά περιορίζονται, αλλά γιατί ορισμένες είναι εποχιακές (κλαδέματα, ελαιοτριβεία κ.λπ.) ή υφίστανται τις συνέπειες της «κρίσης του καπνού». Για παράδειγμα, σε ό,τι αφορά στα «μεγάλα τρακτέρ» –που πλέον δεν χρησιμοποιούνται ή οι υπηρεσίες τους δεν αμείβονται ανάλογα– στην πλειονότητα των περιπτώσεων αγοράστηκαν όχι με βάση τις ανάγκες της οικογενειακής εκμετάλλευσης ή τις δυνατότητες εποχιακής απασχόλησης, αλλά με βάση ένα φανταστικό «μέλλον», στο οποίο συναρθρώνονται αξεδιάλυτα:

προσδοκίες για τη συνέχιση της «χρυσής εποχής του καπνού», η έλξη της τεχνολογίας (ταχύτητα, ευκολία, αποτελεσματικότητα), αλλά και συμβολισμοί γοήτρου και «υψηλού» στάτους (δείγμα νοικοκυροσύνης, πλουτισμού κ.λπ.). Σημαντικοί είναι και οι μετασχηματισμοί που έλαβαν χώρα στις υπόλοιπες εργασίες της περιοχής (οικοδομές, κατασκευές κ.λπ.). Η μείωση των εργασιών στην οικοδομή και η εμφάνιση «εταιρειών» υποχρεώνει τους τοπικούς μαστόρους σε προσωπική υπερεργασία ή στην οργάνωση «συνεργιών» με άτομα που χαρακτηρίζονται από «απασχολησιμότητα». Ωστόσο, τα κοινωνικά στερεότυπα επιδρούν και περιορίζουν τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς καθώς, για παράδειγμα, οι γυναίκες φαίνεται να απουσιάζουν από τις εργασίες του «μεροκάματου». Το γυναικείο «μεροκάματο» φαίνεται ότι ακόμη και σήμερα στη συγκεκριμένη περιοχή εξακολουθεί να παραπέμπει στην αντικειμενική φτώχεια (έλλειψη περιουσίας και «ονόματος»), την οικογενειακή ανικανότητα (έλλειψη προσδοκώρων οικονομικών και συμβολικών στρατηγικών) αλλά και σε μια ορισμένη «ηθική έκπτωση» (υποταγή σε «ξένα χέρια»).

Η «κρίση του καπνού» και τα τοπικά συμβολικά συστήματα φαίνεται να συνθέτουν το πλαίσιο για τις αξιολογήσεις της εργασίας και της ζωής των αλλοδαπών εργατών. Έτσι, σε ό,τι αφορά στην «απειλή» και τη γενικότερη «παραβατικότητα», παρ' ό,τι αναγνωρίζεται από τους ομιλητές ότι στην πλειονότητα των περιπτώσεων, οι κλοπές είναι ασήμαντες ή ότι κύριοι υπεύθυνοι, με την έννοια του «ηθικού αυτουργού», είναι οι ντόπιοι, είναι δύσκολο να αποδοθεί δικαιοσύνη στους αλλοδαπούς εργάτες. Θεωρείται ότι υπάρχει μια «δυνάμει» παραβατική πρόθεση που ερείδεται στα «βιοψυχολογικά» χαρακτηριστικά της «φυλής».

Σε ό,τι αφορά στις αρνητικές αξιολογήσεις για τον τρόπο, με τον οποίο οι αλλοδαποί εργάζονται (επιμέλεια, ωράρια, εργατικότητα, αμοιβές κ.λπ.), φαίνεται ότι στην περιοχή το τι είναι και τι δεν είναι κάθε φορά «μεροκάματο», πώς «χρεώνεται» και πώς

«πληρώνεται», προσδιορίζεται άλλοτε από το τοπικό εθιμικό πλαίσιο της κοινωνίας (υποχρεώσεις αλληλεγγύης, ανταλλαγές, χρεωστικά, δανεικά κ.λπ.), άλλοτε από τις ιδιαιτερότητες της παραγωγής (περίοδοι παραγωγής, είδος προϊόντος κ.λπ.) και άλλοτε με βάση την πιο επίσημη τοπική αγορά εργασίας. Με βάση την επιτόπια παρατήρηση τοπικών ή συγγενικών συστημάτων, η εργασία δεν πληρώνεται και άρα δεν μετρείται με βάση το χρόνο, την απόδοση, την εξειδίκευση κ.λπ. Αξιολογείται κυρίως ποιοτικά, σε σχέση με την αμεσότητα ή τον κίνδυνο της παραγωγής, και ηθικά σε σχέση με το βαθμό ανταπόκρισης²⁰.

Έτσι στην περίπτωση της μισθωτής εργασίας οι ντόπιοι δυσκολεύονται να κατανοήσουν ότι η ίδια εργασία έχει διαφορετικά χαρακτηριστικά, και ότι αξιολογείται διαφορετικά από τον εργοδότη και τον εργαζόμενο, τον ντόπιο ή τον αλλοδαπό εργάτη²¹.

Άλλες φορές η αξιολόγηση της εργασίας των αλλοδαπών επηρεάζεται από τη δομή της ιδιοκτησίας και τις χρήσεις της γης (απόμακρες περιοχές, διάσπαρτες και μικρές εκμεταλλεύσεις, περιστασιακές εργασίες κ.λπ.). Έτσι, για παράδειγμα, αγνοείται ότι η μικρή και διάσπαρτη ιδιοκτησία, κυρίαρχη στην περιοχή έρευνας, έχει σαν αποτέλεσμα να αυξάνει το κόστος εργασίας και, μαζί, το αίσθημα της «τεμπελιάς» για τους αλλοδαπούς εργάτες (χρόνος διαδρομών, το κόστος των καυσίμων, χρονοτριβές συ-

20. Πρόκειται για μια εργασιακή κουλτούρα που συνδέει τα άτομα ή τις οικογένειες με εποχιακές ή μεγάλης διάρκειας εθιμικές εργασιακές υποχρεώσεις και «συνεργασίες». Αναφέρουμε ενδεικτικά τρόπους «συνεργασίας» στην καλλιέργεια των χωραφιών όπως τα σεμπρικά χωράφια, τα μεσιακάρικα, τα παρασπόγια, τα τριτάρικα κ.λπ. (Παπαθανασόπουλος, 1972: 89).

21. Ο προσδιορισμός του εργάσιμου και του ελεύθερου χρόνου στις αγροτικές κοινωνίες είναι ιδιαίτερα προβληματικός, στο βαθμό που οι εργασίες είναι χρονικά και τοπικά κυμαινόμενες, δεν αμείβονται με «μισθό», ενώ παράλληλα εμφανίζουν σημαντικούς βαθμούς «ώσμωσης» ως προς τα περιεχόμενα (Καμπέρης, 2001).

ντονισμού των εργατών, μεταφορά μηχανικών μέσων κ.λπ.). Στο πλαίσιο αυτό, το «ωράριο» και η προσπάθεια τήρησής του από τη μεριά των αλλοδαπών εργατών όχι μόνο δεν κατανοείται αλλά και προσλαμβάνεται σαν αιτία για μιά σειρά επεισόδια «εκδίκησης» ή «αντεκδίκησης».

Με την αυτοαναγόρευση σε «αφεντικά», οι «νέοι αγρότες» αρνούνται να μπουν σε διαδικασίες αναγνώρισης του χρόνου εργασίας, της αμοιβής, των ρυθμών εργασίας, των δικαιωμάτων και των ορίων, με όρους που προσλαμβάνουν τα συγκεκριμένα ζητήματα οι εργαζόμενοι αλλοδαποί. Έτσι, προσδοκούν από τους αλλοδαπούς να εργάζονται ως εργάτες (κι όχι ως «χωριανοί») αλλά να «φέρονται» ως χωριανοί (και όχι σαν «εργάτες»). Από την άποψη αυτή οι αναφορές στην «καλύτερη δουλειά» των «ντόπιων» δεν αφορούν στην επιδεξιότητα ή την αποτελεσματικότητα, αλλά στην πολιτισμική αξιολόγηση του τρόπου εργασίας δηλαδή το «μεράκι», την «έγνοια» κ.λπ. Τα χαρακτηριστικά αυτά, ενώ θεωρούνται κοινωνικά δεδομένα για τους ντόπιους εργάτες δεν εμφανίζονται ανάλογα στο πλαίσιο της μισθωτής εργασίας και μάλιστα της περιοδικής, της εποχιακής και της εκμεταλλευτικής, που πραγματοποιούν οι αλλοδαποί. Η άγνοια αυτής της σχέσης που συνδέει τα οικονομικά και συμβολικά περιεχόμενα της εργασίας με τα αποτελέσματά της στις διαθέσεις, τη συνείδηση και τη δεξιότητα του εργαζόμενου, καθιστά δυσανάγνωστο ό,τι προσλαμβάνεται σαν «προχειρότητα» και «βιασύνη» από τους αλλοδαπούς εργάτες. Η υπόθεση φωτίζεται περισσότερο αν λάβουμε υπόψη ότι οι εργασίες που κάνουν οι αλλοδαποί εργάτες δεν είναι της ίδιας ποιότητας, παρά το γεγονός ότι εξομοιώνονται στο λόγο των ομιλητών (μάζεμα ελιάς, φύτεμα καπνού, γέμισμα ξηρατηρίων καπνού, ράντισμα κ.λπ.) ούτε ο τρόπος διεξαγωγής τους ή η αμοιβή τους (με το κομμάτι, μεροκάματο, εργολαβία, ορισμένο χρόνο κ.λπ.).

Όσο ισχυρή είναι η πεποίθηση για την «τεμπελιά» των αλλο-

δαπών άλλο τόσο είναι και η πεποίθηση για την «αποταμίευση» και στη συνέχεια «τη διαφυγή των χρημάτων από την περιοχή». Οι σχετικές παραστάσεις των ντόπιων προκύπτουν από μια σειρά εμπειρικούς υπολογισμούς (διατροφή από την οικογένεια που τους απασχολεί, φτηνή ή δωρεάν κατοικία, περιορισμένη κοινωνικότητα, ελάχιστες συσκευές κ.λπ.), από τους οποίους απουσιάζει το γεγονός της εποχιακότητας, της περιοδικότητας ή της σπανιότητας της εργασίας. Έτσι, με επίκληση στα «λεφτά που φεύγουν», δικαιολογείται η ενεργοποίηση ενός ιδιότυπου κοινωνικού ρατσισμού που αναγνωρίζει στους αλλοδαπούς μια πορεία διαρκούς οικονομικής «ισχυροποίησης», μέσα από την οποία, μελλοντικά, «θα καταφέρουν να αγοράσουν γή ή να κάνουν επιχειρήσεις, στις οποίες θα κληθούν για να δουλέψουν έλληνες αγρότες»²².

Όσον αφορά στην πεποίθηση ότι οι αλλοδαποί συχνά «παίζουν τις δουλειές των ντόπιων», με βάση την εμπειρική παρατήρηση, φαίνεται ότι ο ερχομός των οικονομικά φτηνών και νομικά απροστάτευτων αλλοδαπών εργατών για ένα διάστημα (αρχές της δεκαετίας του 1990) συμπίπτει με την οικονομική άνοδο ορισμένων γεωργικών στρωμάτων της περιοχής. Στα στρώματα αυτά, μαζί με την παραδοσιακή αίσθηση του αφεντικού-νοικοκύρη, δημιουργείται και η καινούργια 'αυτοεικόνα' του «αγρότη επιχειρηματία», που επιθυμεί να αντικαθιστά όλο και πιο πολύ τις δικές του εργασίες ή τις δυσκολότερες από αυτές, με μισθωτή εργασία. Αργότερα, δηλαδή στην περίοδο στην οποία αναφέρεται και η παρούσα έρευνα, η αύξηση του ημερομισθίου των αλλοδαπών εργατών, σαν αποτέλεσμα του αυξανόμενου εργασιακού τους ρό-

22. Σε ένα βαθύτερο επίπεδο οι αντιλήψεις αυτές λειτουργούν ως μια ακόμα κοινωνική πηγή προσωπικών φόβων και ψυχικών συγκρούσεων (τους έπιασαν κορόϊδα, τους βρήκαν στην ανάγκη, εκμεταλλεύτηκαν τη φιλοξενία και τη βοήθεια κ.λπ.)

λου και της νομικής τους κατοχύρωσης, θα συμπέσει με την επιταχυνόμενη οικονομική κρίση ιδιαίτερα των μικρών γεωργικών εκμεταλλεύσεων (μείωση τιμών καπνού, ποσοστώσεις, μείωση επιδοτήσεων κ.λπ.). Την περίοδο αυτή πολλά από τα μέλη των σε κρίση γεωργικών εκμεταλλεύσεων, αναγκάζονται να αναζητήσουν περιστασιακές γεωργικές ή άλλες εργασίες, τις οποίες όμως τώρα μονοπωλούν αλλοδαποί εργάτες με χαμηλότερο κόστος και χωρίς τις κοινωνικές αμειχανίες των «ντόπιων» σχετικά με την κοινωνική έκπτωση από τη θέση του «αφεντικού» σε εκείνη του «εργάτη». Η εμπειρία αυτή προκαλεί ένα νέο κύμα ξενοφοβίας με κύριους εκφραστές τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα που απασχολούνται σε προσωρινές εργασίες και σε μικρές οικογενειακές εκμεταλλεύσεις. Συνοψίζοντας, οι αντιθέσεις μεταξύ αλλοδαπών και ντόπιων εργατών στην περιοχή:

- δεν αφορούν όλους τους τύπους εργασίας. Σε ορισμένους τομείς η ύπαρξη της μιας από τις δύο ομάδες είναι πολύ περιορισμένη (π.χ. οικοδομές, τεχνικές εργασίες, χρήση μηχανημάτων κ.λπ.)·
- δεν αφορούν όλες τις εργασίες. Ορισμένες εργασίες, λόγω του μόχθου που απαιτούν ή της κοινωνικής απαξίωσης που συνεπάγονται, εγκαταλείπονται εντελώς από τους «ντόπιους» εργάτες (π.χ. καθάρισμα χωραφιών και αποστραγγιστικών κ.λπ.)²³.

23. Σε ό,τι αφορά στη συνθετότητα του ανταγωνισμού μεταξύ αλλοδαπών και ντόπιων εργατών, είναι ενδεικτικό το παρακάτω παράδειγμα: οι αλλοδαποί που έχουν ένα τρακτέρ ή άλλο γεωργικό μηχάνημα απειλούνται από τους ντόπιους, οι οποίοι όχι μόνο έχουν ανάλογα μηχανήματα αλλά και καλύτερο δίκτυο κοινωνικών σχέσεων ή μεγαλύτερη επιρροή. Όσοι ντόπιοι όμως προσανατολίζονται σε εργασίες χειρωνακτικές και μάλιστα σε περιόδους που δεν υπάρχουν τα καπνά (χαμηλά κοινωνικά στρώματα, μικρές εκμεταλλεύσεις, περιορισμένος μηχανολογικός εξοπλισμός κ.λπ.) συναντούν ως ανταγωνιστές τους αλλοδαπούς εργάτες. Βλέπε σχετικά και ΛΥΜΠΕΡΑΚΗ, Α. και ΠΕΛΑΓΙΔΗΣ, Θ. (2000), *Ο «Φόβος του Ξένου» στην Αγορά Εργασίας: Ανοχές και Προκαταλήψεις στην Ανάπτυξη*, εκδ. Πόλις, Αθήνα.

- δεν αφορούν όλες τις εποχές. Οι αλλοδαποί άλλοτε «περισεύουν» (νωρίς την άνοιξη), άλλοτε απουσιάζουν (γιορτές, ζήτηση σε άλλες περιοχές), άλλοτε δεν συμφέρουν (π.χ. το φύτεμα καπνού γίνεται με μηχανές) και άλλοτε είναι εξαιρετικά απαραίτητοι (συλλογή καπνού, συλλογή ελιάς κ.λπ.).
- δεν αφορούν όλους τους «ντόπιους» εργάτες. Ορισμένοι εισέρχονται στη μισθωτή εργασία κάτω από την πίεση συγκεκριμένων αναγκών ή υπό ορισμένες προϋποθέσεις (χειριστές μηχανημάτων, τεχνίτες, συμβασιούχοι, πολυαπασχολούμενοι κ.λπ.).

Από την άποψη αυτή ο ανταγωνισμός των ντόπιων με τους αλλοδαπούς εργάτες περιορίζεται σε ορισμένους τομείς, εργασίες, περιόδους, ανάγκες κ.λπ. και έτσι εγγράφεται στις ευρύτερες συγκρούσεις των τοπικών ή περιφερειακών αγορών εργασίας.

Σχετικά με τις αξιολογήσεις ότι οι αλβανοί εργάτες είναι «νέοι», «περαστικοί», «χωρίς οικογένεια και παιδιά» («δεν έχουν κίνητρο για δουλειά», «μόλις βγάλουν κάποια λεφτά κάθονται» κ.λπ.), φαίνεται ότι οι παραστάσεις αυτές αποτελούν αμυντικές συλλογικές προβολές του «εργάτη-ταξιδιώτη» στους αλλοδαπούς εργάτες από τους «νέους αγρότες», οι οποίοι αισθάνονται να αδικούνται τόσο σε επίπεδο επαγγελματιικών δεσμεύσεων (δεσμεύσεις του Προγράμματος των «νέων αγροτών» κ.λπ.) όσο και σε επίπεδο βιοτικών δεσμεύσεων (περιουσία, παιδιά, κοινωνικές υποχρεώσεις κ.λπ.)²⁴. Έτσι, οι αλλοδαποί που έχουν κάποια ηλικία και οικογένεια, είναι πιο αποδεκτοί με βάση το τοπικό αξιακό σύστημα

24. Πρόκειται για τη γνωστή και από τη Λογοτεχνία παράσταση που θέλει τους νέους να ταξιδεύουν για να «γνωρίσουν τον κόσμο και τη ζωή», αναβάλλοντας ή τροποποιώντας έτσι την ρουτίνα της εργασίας, της ζωής και του γάμου. Βλέπε σχετικά και ΔΕΛΗΚΑΡΗ, Π. (2004), «Οι εικόνες του 'Άλλου' στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Λυκείου», στο ΠΕΡΥΣΙΝΑΚΗΣ, Ι.Ν. και Α. ΤΣΑΓΤΑΛΙΔΗΣ (επιμ.), *Γλώσσα και Λογοτεχνία στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*, Πρακτικά Συνεδρίου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Φιλολογίας, Ιωάννινα 16-17 Μαΐου 2003, σσ. 333-358.

που αναγνωρίζει στον παντρεμένο την εικόνα του οικογενειάρχη με συγκεκριμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά (π.χ. θεωρείται ότι η φροντίδα της οικογένειας τον κάνει πιο συνεπή, υπομονετικό και εργατικό) και στον ενήλικα τον πιο φρόνιμο (η απομάκρυνση από τη νιότη θεωρείται ότι τον κάνει λιγότερο «περαστικό», εριστικό, εκδικητικό κ.λπ.)²⁵.

Σε ό,τι αφορά στο πρόβλημα της «συνεννόησης» με τους αλλοδαπούς εργάτες, ενώ περιγράφεται σαν βασικό εμπόδιο για την ευρύτερη αποδοχή τους, φαίνεται ότι δεν σχετίζεται με τη γνώση της ομιλουμένης (τοπικής) γλώσσας ούτε και με τους βασικούς κανόνες πρακτικής συνεννόησης σε σχέση με την εργασία. Αφορά μάλλον στην «οικειότητα» και την «ασφάλεια», που ένα γλωσσικό σύστημα εξασφαλίζει στο εσωτερικό της κοινότητας που το μοιράζεται όσο και στις ιεραρχήσεις που μπορεί η τοπική γλώσσα να εξασφαλίσει στους 'φυσικούς' ομιλητές της σε σχέση με τις 'άλλες', τις 'ξένες' γλώσσες. Από την άποψη αυτή, η «σιωπή» (άγνοια, αδυναμία ή φόβος σε σχέση με ένα γλωσσικό κώδικα) κατανοείται σαν μια άλλη γλώσσα, μια γλώσσα απειλητική, γεμάτη υποψίες, ειρωνίες, χειρονομίες κ.λπ.

Σε αυτές τις οικονομικές και συμβολικές δυναμικές διαπλέκονται και εικόνες της κοινότητας-οικογένειας, το «ντόπιο αίμα» ή ο «λαός» για τα οποία η μόνιμη ή παροδική παρουσία των ξένων συνιστά «ασθένεια» ή κίνδυνο²⁶. Είναι ενδεικτικό ότι οι ανωτέρω

25. Σε ένα άλλο επίπεδο θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι παντρεμένοι (ντόπιοι και αλλοδαποί) αλληλοενδυναμώνοντας το αίσθημα και την αξία της οικογένειας και εναντιούμενοι στους νέους (ντόπιους και αλλοδαπούς) αποτελούν μία από τις όψεις της λεγόμενης «πάλης των γενεών».

26. Στους βιομηχανικά αναπτυσσόμενους γεωργικούς τομείς, όπως για παράδειγμα της Αμερικής (αλλά υποθέτουμε και σε ορισμένους στην Ελλάδα), οι παραστάσεις των αλλοδαπών εργατών ως «άρρωστων» είναι μια πραγματικότητα που συσχετίζεται με τις επικίνδυνες μορφές εργασίας (ραντίσματα κ.λπ.), τις συνθήκες ζωής, την ποιότητα και σύνθεση της διατροφής, τις περιορισμένες υπη-

αντιλήψεις είναι πιο συχνές στις ομάδες αγροτών «σε κρίση», που ανάγουν την απειλή της οικονομικής τους καταστροφής ή υποβάθμισης σε εθνικό γεγονός θεωρώντας ότι αποτελούν τη «βάση του έθνους» ή ότι το πρόβλημά τους έχει εθνικό χαρακτήρα.

Συνοψίζοντας, η αντίφαση ανάμεσα στη διαπίστωση ότι «οι Αλβανοί χρειάζονται» (αφού υπάρχει ο κίνδυνος πολλές από τις δύσκολες ή «κατώτερες» δουλειές να μην γίνουν καθόλου) και στην πεποίθηση ότι «απειλούν», «εγκληματούν», «εκμεταλλεύονται» κ.λπ. δημιουργεί ένα συγκρατημένο μίσος, μια αποστροφή και άρνηση που μεταφράζεται σε μια σειρά ευφημισμούς και συμπεριφορές, ενώ δεν βοηθάει στην αποδοχή της εργασιακής και κοινωνικής συνύπαρξης με τους αλλοδαπούς εργάτες.

Συζήτηση

ΟΡΙΣΜΕΝΑ από τα ανωτέρω ευρήματα, τις επισημάνσεις και τα σχόλια υπάρχουν και στην προαναφερόμενη έρευνα που διηύθυνε ο Μπ. Κασίμης, ειδικότερα στην Τελική Έκθεση που κατατέθηκε στο Υπουργείο Γεωργικής Ανάπτυξης και Τροφίμων τον Ιούλιο του 2002, με τίτλο «Οι επιπτώσεις της εγκατάστασης και απασχόλησης του ξένου εργατικού δυναμικού στην ελληνική ύπαιθρο». Πιο συγκεκριμένα σε ό,τι αφορά στις αγροτικές περιο-

ρεσίες υγιεινής ή ιατρικής, κ.λπ. που έχουν ως αποτέλεσμα μια σειρά από ασθένειες (δυσεντερία, ουρολοιμώξεις, ηπατίτιδα, φυματίωση, καρδιακά νοσήματα κ.λπ.) αλλά και ψυχικές διαταραχές (συμπτώματα νευρώσης, ψυχοσωματικές ανωμαλίες, ασυνήθιστες αντιδράσεις κ.λπ.) (Ciesielski, 1992· Ciesielski, 1994· Goldsmith, 1989· Rust, 1990). Σε πολλές από τις ανωτέρω μορφές βιο-ψυχο-παθολογίας σημαντικό πλαίσιο προστασίας αποτελούν τα συμβολικά συστήματα των αλλοδαπών εργατών, οι οικογενειακές σχέσεις, οι διατροφικές συνήθειες κ.λπ. (Alderete, 2000: 613). Η προστατευτική λειτουργία αυτών των συστημάτων επισημαίνεται και στην Ελλάδα (Γονιδάκης, 1998).

χές της «πολυαπασχόλησης» (περιοχή των Χανίων και σσ. 355-369 της τελικής έκθεσης) καταδεικνύονται σημαντικές διαφοροποιήσεις των χρήσεων και των αναπαραστάσεων των αλλοδαπών εργατών από τους ντόπιους (αλλά και των αλλοδαπών για τον εαυτό τους), με βάση τον οικονομικό και κοινωνικό ρόλο των μικρών/μεγάλων αγροτών, των ορεινών/πεδινών περιοχών, των ντόπιων/κατοίκων των πόλεων κ.λπ.

Αυξάνουν οι αντιφάσεις ανάμεσα στην ανάγκη μονιμότητας και ενσωμάτωσης των αλλοδαπών και στις συνέπειές της στην άνοδο των αμοιβών. Σε ό,τι αφορά στις αγροτικές περιοχές της «εντατικής γεωργίας» (περιοχή της Κορίνθου και σσ. 158-159 της τελικής έκθεσης) επισημαίνεται ο νομιμοποιητικός ρόλος της οικογένειας των μεταναστών (έναντι των εποχιακών, νέων και χωρίς οικογένεια αλλοδαπών), ο αμφίσημος χαρακτήρας της κοινωνικής ενσωμάτωσης, μέσω της «κατανάλωσης», οι διεσταλμένες ερμηνείες για την «διαφυγή των χρημάτων», οι αντιθέσεις μεταξύ των «μόνιμων» και των «περαστικών» εργατών, οι προσπάθειες για κοινωνική άνοδο, ο εγκλωβισμός ανάμεσα στη χώρα προέλευσης και τη χώρα υποδοχής κ.λπ. Για τις «προβληματικές» αγροτικές περιοχές (περιοχή της Κόνιτσας και σσ. 245-246 στην τελική έκθεση) επισημαίνεται ο ρόλος της «επιστροφής» και της «δεύτερης κατοικίας» των ντόπιων, η σχετική συχνότητα των γάμων με τους ντόπιους άνδρες, ο ρόλος της εθνολογικής, θρησκευτικής και πολιτισμικής συγγένειας στην κοινωνική ενσωμάτωση, η κινητικότητα ανάμεσα στον τόπο προέλευσης και τον τόπο εργασίας κ.λπ.

Στο πλαίσιο αυτό τα ευρήματα της παρούσας εργασίας δεν είναι «καινούργια» ή «διαφορετικά». Η σημασία τους έγκειται στο ότι καταδεικνύουν τους τρόπους, με τους οποίους σε μια ορισμένη οικονομία, κοινωνία και κουλτούρα η εκσυγχρονιστική παρέμβαση του κράτους, με τη θεσμοποίηση των «νέων αγροτών», ενώ εμφανίζεται με τη μορφή οικονομικών μέτρων, επιδρά στις κατη-

γορίες αντίληψης, τις οποίες οι αγρότες συγκροτούν για τον «εαυτό τους» και για τους «άλλους». Οι «νέοι αγρότες» και η αξιοποίηση των αλλοδαπών εργατών, ενώ βοηθούν προσωρινά κάποιες εκμεταλλεύσεις να «σωθούν» ή να «δοκιμάσουν την τύχη τους», σε ένα άλλο επίπεδο, αυξάνουν παράλληλα την εργασιακή αβεβαιότητα, τη σύγχυση και την ξενοφοβία.

Ορισμένα συμπεράσματα

ΣΕ ΕΝΑ ΠΛΑΙΣΙΟ που κυριαρχούν οι παραστάσεις του παραδοσιακού «αφεντικού» και του «πνεύματος» της κοινότητας και της οικογένειας και το οποίο παράλληλα χαρακτηρίζεται από τη διαρκή κρίση των ατομικών και κοινωνικών ταυτοτήτων που συνδέονται με την «κουλτούρα του καπνού», οι αλλοδαποί εργάτες γίνονται αντικείμενα ποικίλων διακρίσεων, ανισοτήτων και συγκρούσεων. Ειδωμένοι από τη σκοπιά του «αφεντικού», ενώ αξιοποιούνται ως «αγρότες», κατηγορούνται για χαμηλή παραγωγικότητα, με σημείο αναφοράς τον «εργάτη». Από τη σκοπιά του αγρότη κατηγορούνται για «εργατική νοοτροπία» με κριτήριο τον «ντόπιο». Από τη σκοπιά του «έμπειρου» κατηγορούνται ως «ανειδίκευτοι» με κριτήριο την τοπική αγροτική εμπειρία. Από τη σκοπιά του Έλληνα κατηγορούνται ως «εχθρικοί» ή και «επικίνδυνοι», από το γεγονός ότι ανήκουν σε άλλη εθνικότητα και θρησκεία. Με βάση ειδικότερες ηθικές αξίες, οι αλλοδαποί εργάτες άλλοτε κρίνονται σαν «αχάριστοι», άλλοτε σαν «ασυνείδητοι» και άλλοτε σαν «επικίνδυνοι».

Με άλλα λόγια, η «κρίση του καπνού», ως γενικευμένη οικονομική κρίση αλλά και ως βαθιά κρίση μιας σειράς κοινωνικών προσδοκιών και ταυτοτήτων περιορίζοντας την πρόσβαση σε ένα μέλλον με μικρότερη εργασιακή αβεβαιότητα, εντείνει το αίσθημα της «παγίδας», περιορίζει τις ορθολογικές επιλογές και εγγράφει

τους «νέους αγρότες» πιο συστηματικά στις κυρίαρχες αντιλήψεις της ξενοφοβίας. Οι «νέοι αγρότες», ενώ καλούνται να διαχειριστούν παραγωγικά και περιβαλλοντικά την «κρίση του καπνού», στην πραγματικότητα αποτελούν μέρος της κρίσης και κυρίως μετεξελίσσονται στα νέα στρώματα που ενέχονται στην ξενοφοβία και τις πολιτικές διαχείρισής της από τη μεριά του κράτους. Το ζητούμενο της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ένταξης των αλλοδαπών εργατών στην τοπική κοινωνία παραμένει ένα διακύβευμα, με κύρια όψη τις σχέσεις των αγροτών και των «νέων αγροτών» με τα άλλα αγροτικά ή εξωαγροτικά κοινωνικά στρώματα.

Βιβλιογραφία

- ΒΑΪΟΥ, Ν., ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗΣ, Κ. (1994), «Αναδιάρθρωση και γεωγραφία της απασχόλησης σε Μακεδονία και Θράκη», *Πολίτης* (126), σσ. 26-31.
- ΒΑΪΟΥ, Ν. και ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗΣ, Κ. (1997), *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα.
- ΒΑΜΒΑΚΑΣ, Β. (1997), «Αλβανοί μετανάστες στον ημερήσιο τύπο», *Δοκίμεις* (5), σσ. 7-40.
- VERNIER, B. (1987), «Μυθική αναπαράσταση του κόσμου και ανδρική κυριαρχία στους Έλληνες Πόμάκους», στο έργο *Διαδικασίες Κοινωνικού Μετασχηματισμού στην Αγροτική Ελλάδα*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα, σσ. 297-344.
- ΓΑΛΑΝΗΣ, Γ. (2003), «Ελληνική κοινωνία και μετανάστευση. Απόψεις Ελλήνων για αλβανούς μετανάστες», στο έργο *Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ενταξης*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, σσ. 223-268.
- ΓΟΝΙΔΑΚΗΣ, Φ. (1998), «Η επίδραση της μετανάστευσης στην κατανάλωση αλκοόλ», *Τετράδια Ψυχιατρικής* (63), σσ. 81-86.
- ΔΕΛΗΚΑΡΗ, Π. (2004), «Οι εικόνες του 'Άλλου' στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Λυκείου», στο ΠΕΡΥΣΙΝΑΚΗΣ, Ι.Ν. και ΤΣΑΓΓΑ-

- ΛΙΑΔΗΣ, Α. (επιμ.), *Γλώσσα και Λογοτεχνία στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*, Πρακτικά Συνεδρίου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Φιλολογίας, Ιωάννινα, 16-17 Μαΐου 2003, σσ. 333-358.
- ΚΑΜΠΕΡΗΣ, Ν. (2001), «Η δυναμική και η σημασία του ελεύθερου χρόνου στην αγροτική κοινωνία», *Θέσεις* (74), σσ. 77-87.
- ΚΑΡΥΔΗΣ, Β. (1996), *Η εγκληματικότητα των μεταναστών στην Ελλάδα*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα.
- ΚΕΡΑΜΑΡΗΣ, Ι. κ.ά. (2000), «Διαπολιτισμικές διαφορές, ψυχική υγεία και μετανάστες», *Τετράδια Ψυχιατρικής* (69), σσ. 32-39.
- ΚΑΣΙΜΑΤΗ, Κ. (2000), «Προβλήματα ένταξης εθνοτικών ομάδων και αλλοδαπών στην ελληνική κοινωνία», στο έργο *Φαινόμενα κοινωνικής παθογένειας σε ομάδες κοινωνικού αποκλεισμού*, εκδ. ΚΕΚΜΟΚΟΠ-Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, σσ. 28-48.
- ΚΑΣΙΜΗΣ Χ., ΖΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Έρση, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (2003), «Η συμβολή των μεταναστών στη σύγχρονη γεωργική εκμετάλλευση: μελέτη τριών παραδειγματικών περιοχών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* (111-112), σσ. 9-38.
- ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ, Κ. (1992), *Ο θρυμματισμένος κόσμος*, εκδ. Υψίλον, Αθήνα.
- ΚΑΣΤΟΡΙΔΑΣ, Δ. (1999), «Αλλοδαποί εργαζόμενοι και οικονομική ανάπτυξη», *Ενημέρωση* (52), σσ. 27-29.
- ΚΟΝΤΟΥ, Μ. (2001), «Οι κοινωνιοψυχολογικές συνέπειες του κοινωνικού αποκλεισμού κάτω από τη σκοπιά της βιογραφικής έρευνας: η έννοια της εξαρτημένης βιογραφικής τροχιάς στην ανάλυση του κοινωνικού αποκλεισμού των Ποντίων «παλινοστούντων» στην Ελλάδα», στο έργο *Κοινωνία των 2/3. Διαστάσεις του σύγχρονου κοινωνικού προβλήματος*, Αθήνα, σσ. 533-549.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Χ. (2001), *Κοινωνικές αναπαραστάσεις του εγκλήματος. Η εγκληματικότητα των αλβανών μεταναστών στον αθηναϊκό τύπο*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα.
- ΛΙΑΝΟΣ, Θ., ΣΑΡΡΗΣ, Α., ΚΑΤΣΕΛΗ, Λ. (1997), «Παράνομη μετανάστευση και τοπικές αγορές εργασίας», *Οικονομικά*, 1(1), σσ. 175-189.
- ΛΙΠΟΒΑΤΣ, Θ. (1994), «Ρατσισμός και Αντισημιτισμός», *Τετράδια Ψυχιατρικής* (47), σσ. 85-96.
- ΛΟΥΚΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. (1983), *Γεωργικά της Ρούμελης*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα.

- ΛΥΜΠΕΡΑΚΗ, Α. & ΠΕΛΑΓΙΔΗΣ, Θ. (2000), *Ο «Φόβος του Ξένου» στην Αγορά Εργασίας: Ανοχές και Προκαταλήψεις στην Ανάπτυξη*, εκδ. Πόλις, Αθήνα.
- ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ, Α. (1999), «Ξένο εργατικό δυναμικό: τάσεις και το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης», στο έργο *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα, τόμ. Β', σσ. 275-306.
- ΜΠΑΛΙΜΠΑΡ, Ε. (1988), «Ρατσισμός και Εθνικισμός», *Ο Πολίτης* (88/89), σσ. 61-67.
- ΜΠΗΜΠΟΥ-ΝΑΚΟΥ, Ι., ΧΑΡΙΤΟΥ-ΦΑΤΟΥΡΟΥ, Μ. (1998), «Ομάδα αυτοβοήθειας με άτομα που μετακινήθηκαν από την Αλβανία: πλαίσιο αναφοράς και ευρήματα σε σχέση με τις διαδικασίες ενίσχυσης του κοινωνικού αποκλεισμού», στο έργο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, σσ. 499-508.
- ΜΠΟΥΡΝΤΣΕ, Ρ. (2003), *Για μια Ρεαλιστική Ουτοπία. Πρακτικά της Διάσκεψης «Προς ένα Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Κίνημα»*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα.
- ΜΟΥΣΙΔΗΣ, Α., «Λόγος για ηθικά ή οικονομικά διλήμματα ή και για τα δύο;», εφημ. *Η Εποχή*, 14/1/2001.
- ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ, Β. (2003), *Μαρτυρίες Αλβανών Μεταναστών*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα.
- ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. (1972), «Θέματα Ρουμελιώτικου λαϊκού δικαίου», *Λαογραφία* (28), σσ. 81-114.
- ΠΑΠΟΥΤΣΗ, Ε. (1991), «Η παραδοσιακή καλλιέργεια του καπνού», από τα Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Λαογραφίας, *Ο λαϊκός πολιτισμός στην Αιτωλοακαρνανία*, 18-20/10/1991 στο Αγρίνιο, εκδ. Ίφιτος, Αγρίνιο, σσ. 141-144.
- ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, Ε. (2000), «Οι αλλοδαποί πρόσφυγες και μετανάστες ως θύματα», στο έργο *Εγκληματίες και θύματα στο κατώφλι του 21ου αιώνα*, εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα, σσ. 193-206.
- ΨΗΜΜΕΝΟΣ, Ι. (1995), *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια, Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Αθήνα*, εκδ. Glory-book-Παπαζήσης, Αθήνα.
- ΨΗΜΜΕΝΟΣ, Ι. (1998), «Δημιουργώντας χώρους κοινωνικού αποκλεισμού: η περίπτωση των αλβανών μεταναστών στο κέντρο της Αθή-

- νας», στο έργο *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία*, εκδ. ΚΕΚΜΟΚΟΠ-Gutenberg, Αθήνα, σσ. 221-273.
- ΨΗΜΜΕΝΟΣ, Ι. (2000), «Εργασία και Ρατσισμός: Κοινωνική διαχείριση και μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό», στο έργο *Φαινόμενα Κοινωνικής Παθολογίας σε Ομάδες Κοινωνικού Αποκλεισμού*, εκδ. Υπουργείο Εξωτερικών-Πάντειο Πανεπιστήμιο, σσ. 64-88.
- ΨΗΜΜΕΝΟΣ, Ι. (2003), «Μεταναστευτικός έλεγχος και άτυπες διακριτικές πολιτικές: ο ρόλος των κοινωνικών υπηρεσιών», στο έργο *Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ενταξης*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, σσ. 195-222.
- ALDERETE, E. and others (2000), «Lifetime prevalence of the risk factors for psychiatric disorders among Mexican migrant farmworkers in California», *American Journal of Public Health*, 90 (4), pp. 608- 614.
- BOURDIEU, P. (1993), *La misère du monde*, Seuil, Paris.
- GOLDSMITH, M. (1989), «As farmworkers help keep America healthy, illness may be their harvest», *JAWA*, 261 (22), pp. 3207-3212.
- KASIMIS, Ch., PAPADOPOULOS, A. (2005), «The multifunctional role of migrant workers in Greek countryside: implications for the rural economy and society», *Journal of Ethnic and Migrant Studies* (31), 1, pp. 99-127.
- CIESIELSKI, S. and others (1992), «Intestinal parasites among north California migrant farmworkers», *American Journal of Public Health*, 82 (9), pp. 1258-1262.
- CIESIELSKI, S. and others (1994), «Pesticide exposures, cholisterase depression, and symptoms among north Carolina migrant farmwork», *American Journal of Public Health*, 84 (3), pp. 446-451.
- RUST, G. (1990), «Health status of migrant farmworkers: a literature review and commentary», *American Journal of Public Health*, 80 (10), pp. 1213-1217.